

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1274-1298, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

IRSTI / FTAXP / MPHTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1274-1298

**THE REGIONAL NATURE OF THE DECEMBER 1986 UPRISING: BASED ON
EYEWITNESS ACCOUNTS OF THE ZHETYSU AND ABAI REGIONS**

Kariyeva Toty Amangeldikyzy^{1*}, Mukataeva Zauze Kadyrbaevna²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2 Satbayev St., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher, Otyrar Library Scientific Center
 <https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>. E-mail: totykariyeva2025@gmail.com

²Shakarim University
(20a Glinka St., 071400, Semey, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0009-0008-9604-8477>. E-mail: zauremukataeva4@gmail.com

*Corresponding author

© Valihanov IHE, 2026
© Kariyeva T.A., Mukataeva Z.K., 2026

Abstract. *Introduction.* The scientific article is aimed at a study of the historical significance and implications of the December uprising based on the methodology of oral history. The purpose of the study is to restore the historical truth by the memories of eyewitnesses in the events, followed by an analysis of the oral input. The *objectives* of the research are to study data, get rid of stereotypes imposed by the Soviet system, such as «hooligan», «nationalist», «alcoholic», and define it as an anti-colonial liberation movement, as well as the foundation of independence. The basis *of the research* is made up of data from Shakarim University, vivid memories received from eyewitnesses of the events and the December uprising who live in the regions of Zhetysu and Abai regions, periodical materials and historiographical works. *Result of investigation.* The uprising demonstrated a nationwide character, finding support not only in Almaty, but also in other regions. It has been proved that the uprising has deep roots and is a continuation of the Alash movement and resistance to repression in the 1920s and 1930s. The article has scientific significance in the establishment of historical justice. *Conclusion.* The youth who participated in the December uprising consisted of difficulties. What was experienced by eyewitnesses of the historical event that contributed to the independence of the Kazakh state is relevant for understanding the «white spots» of Kazakh history.

Keywords: independence, December uprising, oral history, memoirs, totalitarian system.

For citation: Kariyeva T.A., Mukataeva Z.K. The regional nature of the December 1986 uprising: Based on eyewitness accounts of the Zhetysu and Abai regions // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1274–1298. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1274-1298.

**1986 ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІНІҢ АЙМАҚТЫҚ СИПАТЫ: ЖЕТІСУ
ЖӘНЕ АБАЙ ОБЛЫСТАРЫ КУӘГЕРЛЕРІНІҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ**

Кариева Тоты Амангелдіқызы^{1*}, Мұқатаева Зауре Қадырбайқызы²¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КеАҚ

(2, Сәтбаев көшесі, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының бас ғылыми қызметкері

 <https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>. E-mail: totykarieva2025@gmail.com² Шәкәрім университеті КеАҚ

(20а, Глинка көшесі, 071400, Семей қ., Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

 <https://orcid.org/0009-0008-9604-8477>. E-mail: zauremukataeva4@gmail.com

*Автор-корреспондент.

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Кариева Т.А., Мұқатаева З.Қ., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ғылыми мақала 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің тарихи маңызы мен саяси-идеологиялық астарларын ауызша тарих әдістемесі негізінде кешенді түрде зерттеуге бағытталған. Зерттеудің *мақсаты* – оқиға куәгерлері мен қатысушыларынан естеліктер жинап, алынған ауызша деректерге сараптама жасау арқылы тарихи шындықты қалпына келтіру. Зерттеудің *міндеттері* – ауызша деректерді зерделеу, кеңестік тоталитарлық жүйе таңған «бұзақы», «ұлтшыл» және «маскүнем» деген сияқты жалған стереотиптерден арылтып, оны отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыс әрі Қазақстан Тәуелсіздігінің шынайы іргетасы ретінде айқындау. Жұмыстың деректік базасын Семей қаласындағы Шәкәрім университетінің архив деректері, Жетісу және Абай облыстарының аймақтарында (Жарма, Үржар, Көкпекті т.с.с.) тұратын оқиға куәгерлері мен саяси қысым көрген Желтоқсан көтерілісіне қатысушылардан алынған жанды естеліктер, мерзімді баспасөз материалдары мен тарихнамалық еңбектер құрайды. Архив деректерінің әлі де қолжетімсіз болуы мемуарлық деректерді тарихи-салыстырмалы талдау *әдісі* арқылы ресми тарихнамадағы «ақтаңдақтарды» қалпына келтіруге және тоталитарлық жазалаудың шынайы сипатын әшкерелеуге мүмкіндік береді. Зерттеу *нәтижесі.* Желтоқсан көтерілісі тек Алматы қаласымен шектелмей өзге өңірлерде кең қолдау тапқан жалпыхалықтық сипат көрсетті. Көтерілістің тарихи тамыры тереңде жатқаны, ол Алаш қозғалысы мен 1920-1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргінге қарсылықтың заңды жалғасы екені дәлелденді. Мақала ұлттық жадыны жаңғыртуда және тарихи әділеттілікті орнатуда маңызды ғылыми мәнге ие. *Қорытынды.* Желтоқсан көтерілісіне қатысқан азаматтардың жастық шағы ауыр да қиын сәттерден тұрды. Қазақ мемлекетінің тәуелсіздік алуына себепкер болған тарихи оқиға куәгерлерінің көрген білгендері қазақ тарихының ақтаңдақтарын тануда әлі де өзекті.

Түйін сөздер: Тәуелсіздік, Желтоқсан көтерілісі, ауызша тарих, естеліктер, тоталитарлық жүйе

Дәйексөз үшін: Кариева Т.А., Мұқатаева З.Қ. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1274–1298 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1274-1298

РЕГИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ДЕКАБРЬСКОГО ВОССТАНИЯ 1986 ГОДА: НА ОСНОВЕ ВОСПОМИНАНИЙ ОЧЕВИДЦЕВ ЖЕТЫСУСКОЙ И АБАЙСКОЙ ОБЛАСТЕЙ

Кариева Тоты Амангельдыевна^{1*}, Мукатаева Зауре Кадырбаевна²

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(2, ул. Сатбаева, 010000, Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, главный научный сотрудник научного центра «Отырар кітапханасы»

 <https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>. E-mail: totykarieva2025@gmail.com

² Университет Шакарима

(20а, ул. Глинки, 071400, Семей, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, старший преподаватель

 <https://orcid.org/0009-0008-9604-8477>. E-mail: zauremukataeva4@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Кариева Т.А., Мукатаева З.К., 2026

Аннотация. *Введение.* Научная статья направлена на комплексное изучение исторического значения и политико-идеологического подтекста Декабрьского восстания 1986 года на основе методологии устной истории. *Цель* исследования – восстановление исторической правды посредством сбора воспоминаний очевидцев и участников событий с последующим анализом полученных устных данных. *Задачи* исследования – изучение устных данных, избавление от навязанных советской тоталитарной системой ложных стереотипов, таких как «хулиган», «националист», «алкоголик», определение его как антиколониального национально-освободительного движения, а также подлинного фундамента независимости Казахстана. Фактическую базу исследования составляют архивные данные Шәкәрім университета г. Семей, живые воспоминания, полученные от очевидцев событий и участников декабрьского восстания, подвергшихся политическому давлению и проживающих в регионах Жетысуской и Абайской областей (Жарма, Урджар, Кокпекты и др.), материалы периодической печати и историографические труды. Тот факт, что архивные данные по-прежнему недоступны, позволяет с помощью *метода* историко-сравнительного анализа мемуарных данных восстановить «белые пятна» в официальной историографии и разоблачить истинный характер тоталитарного наказания. *Результат исследования.* Декабрьское восстание продемонстрировало всенародный характер, найдя широкую поддержку не только в городе Алматы, но и в других регионах. Доказано, что восстание имеет глубокие исторические корни, является законным продолжением движения Алаш и сопротивления политическим репрессиям 1920-х и 1930-х годов. Статья имеет важное научное значение в возрождении национальной памяти и установлении исторической справедливости. *Вывод.* Юность граждан, принявших участие в декабрьском восстании, состояла из тяжелых и трудных моментов. Увиденное и пережитое очевидцами исторического события, способствовавшего обретению казахским государством независимости, все еще сохраняет актуальность для познания «белых пятен» казахской истории.

Ключевые слова: независимость, декабрьское восстание, устная история, воспоминания, тоталитарная система

Для цитирования: Кариева Т.А., Мукатаева З.К. Региональный характер Декабрьского восстания 1986 года: на основе воспоминаний очевидцев Жетысуской и Абайской областей // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1274–1298. (На Каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1274-1298

Кіріспе. Желтоқсан көтерілісі – кеңестік жүйеге қарсы бағытталған ірі саяси қарсылық және ұлттық сананың жаңғыруының шегі. Қазақ жастарының батылдығы мен белсенділігі, олардың бостандыққа ұмтылысы Кеңес Одағының ыдырауын жеделдетті. Желтоқсандықтардың қаһармандығы қазақ халқының өз тағдырын өз қолына алуына дайын екендігін көрсетті. Көтерілісшілердің жазалаушы құрылымдар алдында тізе бүкпеуі, ешқайсысының ешкімнен кешірім сұрамауы – ұлттық намыс пен саяси ерік жігердің пісіп жетілген кезі еді. Бұл қазақ жастарының Тәуелсіздіктің ақ таңына деген сенімін көрсетті.

«Тәуелсіздік» ұғымы – қазақ халқының ғасырлар бойғы отаршылдық бұғаумен кеңестік тоталитарлық жүйенің қыспағындағы қасіретті тарихының миллиондаған халқының өтеуі.

Кеңестік билік желтоқсан қаһармандарына «бұзақы», «маскүнем» және «ұлтшыл» деп жала жауып, оқиғаны бұрмалап көрсетті. Арада 40 жылға жуық уақыт өтсе де, архив құжаттарының ғалымдар үшін әлі толық қолжетімді болмауы шынайы тарихты жазуға кедергі келтіріп отыр. Әлеуметтік, саяси немесе экономикалық дүрбелеңдер орын алған қай жерде болсын, бұл өзгерістерді ауызша тарих хаттап отырған — өйткені мемлекеттік архивтер әдетте ескі режимдердің сипатын бейнелеуге бейім келеді (Дональд, 2002: 15). Дегенмен де Семей қаласындағы Шәкәрім университеті архив қорынан тиісті деректер табылып, ғылыми айналымға енгізілді. Қолдағы бар архив деректері мен оқиға куәгерлері, саяси қысым көрген азаматтардың естеліктері арқылы зерттеу ғылыми мақаланың өзектілігін құрайды. Ғылыми жұмыстың мақсаты – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін кеңестік саяси-идеологиялық стереотиптерден арылтып, ел аузынан жазып алынған ауызша деректерді салыстырып, сараптама жасау арқылы тарихи шындықты қалпына келтіру.

Мақала ауызша тарихқа негізделгендіктен, оның ерекшелігі – оқиға куәгерлерінің куәліктері арқылы тоталитарлық жүйенің «бұзақы», «маскүнем», «ұлтшыл» деген жаласын теріске шығаруында, алаңдағы оқиғалардың эмоционалдық-психологиялық атмосферасын ашуында және ресми тарихнама да елеусіз қалып келген «ақтаңдақтарды» қалпына келтіруінде. Бұл ресми деректердің бұрмаланған саяси бағасын еңсеруге, оқиға куәгерлерімен саяси қысым көрген азаматтардың жанды естеліктері арқылы кеңестік биліктің тоталитарлық жазалау механизмінің шынайы сипатын әшкерелеуге және Желтоқсан қаһармандарының азаттық жолындағы күрескерлік тұлғасын айқындауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилық пен жүйелілік қағидаттары құрайды. Осы тұрғыдан алғанда Семей және Жетісу өңіріндегі оқиға куәгері болғандардың динамикасы мен статистикасы зерделенді. Зерттеуде ғылыми танымның жалпы әдістері (анализ, синтез, индукция, дедукция) қолданыс тапты.

Мақаланы талдауда тарихи-салыстырмалы әдіс басты рөл атқарды. Абай және Жетісу облысының аудандарындағы және ауылдарындағы тұрғындармен сұхбаттасып, ортақ заңдылықтар мен өңірлік ерекшеліктерді саралауға мүмкіндік берді. Зерттеудің деректік негізін Желтоқсан көтерілісі куәгерлерінің ауызша дерегі және Шәкәрім университетінің архив деректері құрайды. Мақаланың мазмұндық желісін қалыптастыруда ауыл тұрғындарынан (желтоқсаншылар) алынған сұхбаттардың мәні ерекше және олар зерттеудегі негізгі ойды ашатын басым материал ретінде қарастырылды. Сонымен қатар зерттеудің құжаттық базасын сол жылдары жарияланған БАҚ материалдары құрады. Бұрын осы тақырып бойынша жарық көрген зерттеу жұмыстарына сыни шолу жасалып, оларда қамтылмаған немесе айтылмаған тұстарды зерттеуге назар аударылды.

Зерттеу барысында ауызша тарих айту әдіснамасы (oral history) негізге алынды. Ауызша тарих айту әдісі жеке адамдардың естеліктері арқылы тарихи оқиғаларды, қоғамдық және ұжымдық жадыны зерделеуге мүмкіндік берді. Ауызша тарих ілімінің негізін салушы Пол Томпсон «қоғам мен тарих арасындағы қарым-қатынас кез келген жағдайда біржақты болмауы керек, бұл дегеніңіз үздіксіз айырбас, ақпаратпен оны тәпсірлеу, оқытушы мен аудитория арасындағы өзара диалектикалық байланыс» - дейді (Томпсон, 2003: 6). Ауызша тарих әр түрлі адамдардың өмірі мен сезімдерін құжаттау арқылы өткеннің шынайы бейнесін жасауға көмектеседі. Ол кәсіби пікірді қоғамның барлық таптарынан алынған оқиғаларды түсіндірумен қатар қояды. Сонымен қатар, ауызша деректерді жинау, ұрпақтар арасындағы байланысты нығайту және адамзат баласына өткеннен сабақ алу тарихи өткенге сыни көзқараспен қарап, тарихи оқиғаның шынайылығын тануға жол ашады (Томпсон, 2003: 11).

Ауызша тарих айтуда жартылай құрылымдалған сұхбат әдісі қолданылды. Себебі, желтоқсан көтерілісіне қатысушыға қосымша сұрақтар қою тақырыпты тереңірек ашуға мүмкіндік берді. Респонденттерді іріктеуде көтеріліске тікелей қатысушы болуы, жас ерекшелігі, есте сақтау және сұхбат беруге дайын болуы ескерілді. Басты мәселе әртүрлі санаттағы адамдар (қатысушылар, куәгерлер, зардап шегушілер) еді. Зерттеуге қатысқан

респонденттердің жас ерекшеліктері мен кәсіби мамандықтары ескерілді. Сегіз респонденттен сұхбат алу жоспарланып, оның үшеуі сұхбат беруден бас тартты. Респонденттер өз фото суреттерін жариялауға келісім бергенімен, бейне (видео) жазбадан бас тартып, сұхбат беруді аудио форматта жүргізуді құптады.

Сұхбат аудио фиксация арқылы жазылды. Бұл тәсіл респонденттердің естеліктерін, сөйлеу мәнерін, дауыс ырғағын және эмоциялық реңкін бастапқы қалпын сақтауға мүмкіндік берді. Сұхбат басталар алдында әр қатысушыдан аудио жазба жүргізуге және алынған материалды зерттеу мақсатында пайдалануға келісім алынды. Сұхбаттан кейін сұхбаттың күні, орны, тақырыбы және қатысушылар туралы деректер (сұхбат паспортының кестесі) тіркелді. Аудио жазбалар мәтінге түсіріліп, қолда бар деректер кросс-тексеру (триангуляция) әдісімен салыстырыла талданды. Деректерді ғылыми айналымға қосу барысында, респонденттердің негізгі пайымдарын сақтай отырып, мәтінге стилистикалық редакциялау жүргізілді. Респондент өзінің аты-жөні жарияланатыны, оны мақұлдайтындығы және жариялану мерзімі келісіліп белгіленді. Айта кету керек, сұхбаттарды талдауда академиялық бейтараптық сақталып, тек таза ғылыми нысан ретінде талданды.

Талқылау.

1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі тарихи тұрғыдан бірнеше бағасын алған қоғамдық-саяси тарихтың күрделі құбылыстарының бірі. Отандық тарихнамада Желтоқсан көтерілісін зерттелуі мәселесі бірден қолға алынды. Бірақ аталған тарихи мәселеге объективті баға беруге саяси-идеологиялық шектеулер мүмкіндік бермеді. Оның себебі әлеуметтік-саяси мәселе емес, керісінше қоғамдық тәртіпті бұзған басбұзарлардың әрекеті деп қарастырылуында. Желтоқсанның шынайы тарихи бейнесінен гөрі кеңестік идеологияның саяси ұстанымы басым болды. КСРО халық депутаты М. Шаханов Желтоқсан көтерілісінің себеп-салдарын анықтау және көтеріліске қатысқандарды ақтау мәселелерін қоғамдық талқылауға шығарды. Бұл ел ішіндегі көтеріліске қатысушылардың естеліктерін жинауға, құрылымдық күштердің қызметі туралы ақпараттардың жариялануына негіз болды.

Т. Бейісқұловтың «Желтоқсан ызғары» еңбегі Желтоқсан оқиғасы туралы деректі-публицистикалық зерттеу. 1986 жылғы Желтоқсан қаһармандарының Алматыдағы Брежнев алаңындағы бейбіт шерудің әкімшіл-әміршіл жүйенің адам құқығын аяққа таптауы, күштік құрылымдардың қазақ жастарына жасаған жауыздығын баян етеді. Ол желтоқсан көтерілісін орыс декабристерінің мақсаты мен үндес, сабақтас, мазмұндас екендігін айғақтайды (Бейісқұлов, 1994: 214).

Желтоқсан көтерілісінің Алматымен ғана шектелмей Қазақстанның басқа аймақтарына да таралған. Бұл туралы белгілі ғалым Ғ. Қарасаев Алматыдағы оқиғаның 20 жылдығына орай әзірленген 1986 жылғы «Желтоқсан оқиғасы және Шығыс Қазақстан» атты зерттеуін атауға болады. Автор онда көтерілістің негізгі себеп салдарын патша өкіметінің және Кеңестік биліктің отарлық саясатына қарсы азаттық жолындағы күрестің заңды жалғасы дейді. Еңбек негізінен Желтоқсан көтерілісінің жалпы халықтық сипат алуын, Кеңестік идеологияның өктем саясатын, экономикада орын алған қарама-қайшылықтарды, көтерілістің Шығыс аймаққа таралуын Шығыс Қазақстан облыстық архив деректері негізінде талдаған (Қарасаев, 2006). Желтоқсан көтерілісінің жалпы халықтық сипат алуының шекарасы 19-20 желтоқсан күндері Қарағанды қаласында да жалғасып, билік белгілі бір деңгейде жазалау шараларын қолданғаны туралы да зерттеулер бар (Михеева, 2008: 129).

Үш томдық деректі роман «Желтоқсан эпопеясында» Желтоқсан көтерілісі туралы ой-тұжырымдар тиісті құжаттар негізінде баяндалған. Көтеріліс құрбандарын ақтау және тарихи әділеттілікті орнату мақсатында жазылған көрнекті ақын М.Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» еңбегіндегі құнды деректер Желтоқсан көтерілісіне байланысты зерттеулердің негізі болмақ (Шаханов, 2011).

Желтоқсан көтерілісі тарихнамасының деректік негізін Б.Әбдіғалиев пен Б.Көрпебайұлы құрастырған «Желтоқсан-86» он томдық жинағы құрайды (Әбдіғалиұлы, 2021). «Ұлт теңдігі үшін көтеріліс», «Намыс оты алаулаған», «Тәуелсіздік осылай басталған» т.с.с. Желтоқсан

көтерілісі және желтоқсандықтар туралы жазылған естеліктер жинақталған. Жекелеген жинақтар тақырыптың тарихнамалық ауқымының кеңдігін көрсетеді. Желтоқсаншылар, олардың тағдыры, дәлелсіз айып, жалған жаза, қуғын-сүргін, құрылымдық күштердің әрекеттері тәуелсіз қазақ тарихындағы жекелеген зерттеулерге арқау болатын тақырып. Мәселен, төртінші кітаптағы жастарды жазалау, оларға күш қолдану мәселенің құқықтық тұрғыдан зерттелуіне бағыттаса, келесі кітабында мемлекеттік тұрақтылық, ұлттық тіл мәселелері көтерілген.

«О, данышпан дүние!» атты еңбекте (Мір Шайыр, 2006) 1986-1991 жылдар аралығындағы Алматы қаласындағы қазақ халқының демократиямен бостандық жолындағы күресі баяндалған. Бұл ғылыми-публицистикалық еңбекте Мырзағали Іңірбаевтың алаңда болған оқиғаның куәгері екендігі, көрген білгені айтылады.

Желтоқсан көтерілісінің тарихындағы әлі зерттелмеген ақтаңдақтардың бірі желтоқсандықтардың әйелдерінің басынан кешкен тауқыметтері. «Біз білетін желтоқсан: Естелік эссенің» ерекшелігі автор өз басынан өткерген қиыншылықтарды баяндауында (Спанова, 2000). Бұл еңбек «Желтоқсан көтерілісінің» объективті зерттелуіне құнды дерек болмақ. Онда ұлттық ұрандар көтеріп, ұлттық және нәсілдік тең құқылық жөніндегі кеңестік заңдылықтарды бұзды деп Қ. Рысқұлбеков, Ж. Тайжұмаев, Е. Тәшенов, Қ. Күзембаев, Е. Көпесбаевтардың айыпталуы, сотталуы жөніндегі көзбен көргендері сипатталады. Еңбектің соңынан Желтоқсан көтерілісіне қатысты сотталған азаматтардың тізіміне орын берген.

Бес жылға сотталған Алматыдағы №19 орта мектептің мұғалімі Жансая Сәбитованың сот залы мен түрмедегі көрген қорлықтар мен қиындықтары, өр мінезді қайраткерлігі баяндалады (Сәбитова, 1998). Желтоқсан көтерілісіне қатысқаны үшін екі жарым жылын темір тордың арғы жағында өткізіп келген Қ. Аймахан: «Тәуелсіздік пен Желтоқсан егіз ұғым» дей келе, Алматыдағы өзінің көзімен көрген оқиғасы болғандығымен құнды (Аймахан, 2012).

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу барысында 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне байланысты жарық көрген отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне, сондай-ақ ғылыми-теориялық тұжырымдарға кешенді тарихнамалық сараптама жасалды. Сол кезеңдегі баспасөз материалдары мен оқиғаға куә болғандардың естеліктеріне басымдылық берілді. Бір тарихи оқиға туралы бірнеше адамның естелігін жинау арқылы олардың баяндауларындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға болады. Мысалы, Пол Томпсон өзінің *The Voice of the Past* еңбегінде әртүрлі адамдардың естеліктерінде қайталанатын оқиғалар мен фактілердің шынайылыққа жақын болуы мүмкін екенін айтады. Егер бірнеше респондент бір оқиғаны ұқсас детальдармен баяндаса, бұл оқиғаның негізі бар екенін көрсетеді (Томпсон, 2003). КОКП Орталық Комитеті мен жергілікті билік органдарының ұстанған саяси бағыты жан-жақты сараланды. Қазақстандағы студенттер мен жұмысшы жастардың психологиялық ахуалын, саяси көзқарастарын айқындайтын деректерге талдау жасалды.

1986 жылғы 16 желтоқсандағы V пленум шешімдерінен кейін басталған қуғын-сүргінге тікелей кінәлі ретінде КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы М.С. Горбачев пен оның сыбайластарының (Г.Г. Разумовский, Б.И. Чебриков, М.Соломонцев) жастардың бейбіт шеруін басып жаншудағы қылмыстық әрі репрессиялық әрекеттері ашып көрсетілді.

Зерттеуде КОКП Орталық Комитетінің Қазақстанға жіберген арнайы өкілі Г. Колбин және оның жақтастары – З. Камалидинов, Г. Князев, В. Мирошник және Э. Басаровтың Желтоқсан көтерілісі кезіндегі қылмыстық әрі аяусыз іс-қимылдарының ауыр салдары ауызша деректермен айғақталды. Сонымен бірге осы тарихи оқиғаның бел ортасында қалған Д. Қонаевтың саяси орны мен тарихи рөлі сарапқа салынды.

Желтоқсан көтерілісінен екі жыл өткен соң 1988 жылы Германияның Мюнхен қаласында Түрік елі комитеті тарапынан жарық көрген алғашқы тарихи-дерекқор жинағында (17-18 желтоқсан 1986 жылғы Қазақстан оқиғаларына арналған) Кеңестік одағының құрамында болған 70 жылдық кезеңде Түркі-Мұсылман елдерінде орыс коммунистерінің шовинистік саясатына қарсы көрсетілген ең маңызды әрі саналы қарсылық сипатталған. Себебі, 1986 жылы 17-18 желтоқсанда Қазақстанда орын алған бұл қарсылыққа қазақ түркі жастары да мұрындық болды. Осылайша қазақ жастары орыстандыру арқылы жойылып кетуге және

коммунистік шовинистік саясатына түбегейлі қарсы екендіктерін дәлелдеді (Kazakbalasi, 1988). Бұл еңбектің бір ерекшелігі 1986 жылғы желтоқсан көтерілісі тамыры әріде, 1730 жылы 10 қазанда жиналған Қазақ Түріктерінің Ресей империясы отаршылдық саясатынан бастау алады – деуінде. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің негізі отарлық саясатта екендігін және Қазақстанның алты қаласында көтерілістің болғандығы туралы мәлімет келтіреді.

Кеңестік биліктің жетекші баспаларының бірінде Желтоқсан көтерілісін былай деп сипаттаған: «Кеше кешке және бүгін Алматыда ұлтшыл элементтердің қоздыруымен бір топ студент жастар көшеге шығып, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумының шешіміне наразылық танытты. Бұл жағдайды бұзақылар мен басқа да қоғам қайраткерлері пайдаланып, құқық қорғау қызметкерлеріне қарсы заңсыз әрекеттер жасады. Сонымен бірге, азық-түлік дүкеніне, жеке көліктерге өрт қойды және азаматтарға қарсы қорлау әрекеттерін жасады (Хасанаев, 2001). Желтоқсан көтерілісі кезінде Қазақстанда Ішкі істер министрінің «Мұз» операциясы 2,5 мыңнан астам адам зардап шекті (емдеу мекемелеріне жатқызылды, әртүрлі дене жарақатын алды, бас бостандығынан айыру орталығына тоғытылды, т.с.с.). Күштік құрылымдар 8,5 мыңға жуық адамды ұстады, олардың 103-і сотталды, 800-ден астам адам комсомол қатарынан шығарылды, республиканың жоғары оқу орындарынан 270-ге жуық жастар оқудан шығарылды (Онгарбаев, 1999). Адам құқығын аяққа таптау, жеке басқа табыну, озбырлық пен өктемдіктің шырқау шегі кеңестік мемлекеттік саясаттың өзегі болды. Желтоқсан көтерілісін ұйымдастыруға қатысты, «ұлтшыл» деп айып тағылып, сотталған Асанбай Асқаров 1989 жылы Бішкектегі сот процесінде былай деген еді: тергеуші «Калининченко В.И. мне сказал, что я не понимаю, ничего не хочу понять... От вас все отказались, вы кусок мяса, отданный нам на съедание, как хотим, так и будет. Такого оскорбление я никогда в жизни не слышал. Это было впервые из уст следователя по особо важным делам. Он еще довабил «вы еще пожалеете об этом». Меня повели в камеру. Я заболел и находился в состоянии депрессии» (Абжанов, 2022: 16-17).

Желтоқсан көтерілісіне қатысқаны үшін екі жарым жылын темір тордың аржағында өткізген Құттыбек Аймаханның есімі мен тағдыры – ұлттық тәуелсіздік жолындағы күрестің шынайы үлгісі, ал оның естеліктері сол кезеңнің ақталмаған ақиқатын ашуда құнды тарихи дерек болып табылады.

Көтеріліске қатысқан азаматтардың күнделігімен қазақ елі тәуелсіздік алғаннан кейінгі алаңдағы болған тарихи оқиға туралы естеліктерден тұратын еңбек болса (Құттыбек, 2012), естеліктер түрінде берілген мақалалар жинағы (Жұмаділова, 2013) ғылыми зерттеудің маңызды мемуарлық деректік базасын құрайды.

Профессор М.Қойгелдиев: «Совет заманында қазақ ұлтының өзін-өзі басқару мүмкіндігі арман күйінде қалды. Ұлттық құндылықтардан біржола жойылып кету қаупі туды. Ұлтшылдар елдің әл-ауқатын, мәдениетін, ұлттың тілін, салт-дәстүрін сақтау, қазақ елін озық мемлекеттер қатарынан көру сынды өзекті мәселелерді алдыңғы қатарға шығарды. Жастарды алаңға шығуға да осы жайт итермеледі» – деген тарихшы Әлихан, Ахмет, Міржақыптардың тағдыры арқылы тоталитарлық режимнің ұлт қайраткерлеріне жасаған қиянаты мен зардаптарын ашып берді.

1986 жылғы желтоқсандағы жастардың наразылығы кеңестік биліктің жүргізген саясатының жалпы дағдарысынан туындаған еді. Қайта құру, демократия ұрандары, ашық жариялылық адамдардың өмірге деген белсенділігін оятты. Қоғамдағы демократиялық сананың өсуі тоталитарлық жүйенің басқару әдістеріне ашық түрде қарсы шыға бастады.

Жастардың бәрін алаңға қарай жетелеген (қазақтың) әр жастың бойындағы ұлттық мінездің көрінісі болатын. Көтеріліс стихиялы түрде басталды, оның ұйымдастырушысы **ұлттық мінез** еді. Желтоқсан көтерілісіне қатысушы Абай облысы Жарма ауданы Жаңғызтөбе ауылының тумасы, сол ауылдың бүгінгі тұрғыны Скаков Хакимжан Нұрғайланұлы: «... сондағы менің байқағаным, ортада тұрған қазақ жастарының ішінен бір қазақ қызы шығып, «өкіметтің саясаты бізді, Алаш қайраткерлерін қалай жазалап жойды, тура сол сияқты бізді де жоймақшы» деген сөзінен соң алаңда тұрған барлық жастар көтеріліп, айғай шу, төбелес басталып кетті.

1-сурет. Оқиға куәгері Скаков Хахимжан
 [Fig. 1. Witness to the incident, Skakov Khakimzhan]

«Қарқын алған қазақ жастарын тоқтату мүмкін емес еді. Алаңды қоршауға алып, адам жолатпай тұрған құқық қорғау қызметкерлерін басып жаншып, оларды дәрменсіз етті. Сол кезде Орталық Комитеттің өкілдері келіп, жастардың аранын қайтаруға тырысқанымен, еш нәтиже бермесіне көздері жетті. Алаңда қазақ жастары биліктің халықпен санаспайтындығын алға тартып, қазақ халқының үнін ұрандап айтқанымен билік оған құлақ аспады. Алаңның сырт жағында кешкі сағат бестер шамасында әскери техниканың және әскерлердің жиналып жатқанын байқағанымызбен оған жастар өз талаптарын ұрандатумен болды. Шамамен бір сағаттан кейін қолдарында дубинка, бастарында каска киген әскери адамдар арнайы бұйрықпен алаңдағы жастарды ұрып соға бастады» – деп еске алады (Скаков, 2023).

Кәсіби тарихшы, академик М.Қозыбаев – Желтоқсан тақырыбына алғашқылардың бірі болып қалам тербеген ғалым. Ол 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін 1905 жылғы Санкт-Петербургтегі «Қанды жексенбі» мен Мәскеудегі қарулы көтеріліспен үндестіре отырып талдады. Ғалым Желтоқсан күндерін халықтың сан ғасырлық шері мен мұңы хатталған тарихи сәт деп бағалады. Оның пікірінше, бұл құбылыстың толық ашылмауына мына үш фактор әсер етті: бейбіт шеруге шыққан жастарды аяусыз жазалағандардың әлі ортамызда жүруі, биліктің тарихи мәселеге қатысты негізгі құжаттарды жойып жіберуі және ғалымдардың бұл мәселені жүйелі зерттеуіне уақыттың керектігін айтты.

Репрессия құрбандарын толық ақтауға байланысты құрылған комиссияның мүшесі ретінде Алаш тұлғаларына байланысты әлі де шешімін таппаған мәселелер бар ма? – деген тілші сұрағына берген жауабында академик-ғалым М.Қойгелдиев: «Мақсат – халқына лайық таңдаған жолы үшін кінәлі саналып, жазаланған тарихи буынның қызметіне, бүгінгі ұрпағының көзқарасы мен ұстанымын білдіру. Яғни, біріншіден, өткен ғасырдың басында антифеодалдық және антиколониалдық сипатта өмірге келіп, қызметін ағартушылықтан бастап, халқын мемлекеттік ұлт деңгейіне көтеру ісін қолға алған Алаш буыны бастаған 118 қозғалысты қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы ретінде тану. Екіншіден, оның мақсатты қызметі нәтижесінде өмірге келген Алашорда үкіметі мен Алаш автономиясы қазақ мемлекеттілігін жаңғырту әрекеті есебінде мойындау. Үшіншіден, осы жалпыұлттық азаттық қозғалысты бастап жүргізген оның басшылары мен қолдаушыларын азаттық қозғалыстың қаһарман тұлғалары ретінде мойындау. Осы ұсыныста табиғи тілектен артық нәрсе бар ма? Меніңше, жоқ. Бұл – біздің буын айтуға тиісті ақиқат» (Қойгелдиев, 2024).

Шаханов М. – 1989 жылы КСРО Халық депутаттарының І сиезінде Желтоқсан оқиғасына әділ баға беруді бірінші болып талап еткен тұлға. Желтоқсан эпопеясында жазалаушы органдардың құпия бұйрықтары, «Мұз» операциясының егжей-тегжейі және зардап шеккендердің куәліктері көрініс тапқан. Эпопея кеңестік билік тарапынан таңылған «қазақ ұлтшылдығы» деген айыптауды теріске шығарып, оқиғаның ақиқатын көтерген еңбек. Эпопеяда – Желтоқсан Алаш қозғалысының, 20-30 жылдардағы аштықтың және репрессияның заңды жалғасы ретінде көрсетіледі. Бұл қазақ халқының XX ғасыр трагедиясы мен ерлік жолын біріктіретін біртұтас тарихи концепция (Шаханов, 2011а).

Шаханов М. Желтоқсан көтерілісіне алғашқы сәттен-ақ «ұлттық рухтың бұлқынысы» деген шынайы баға беріп, оның тарихи генезисін ашуды көздеді. Автор тұтас ұлттық қасірет ретінде зерделеу үшін архив деректерін, құқықтық мәліметтерді және кеңестік қауіпсіздік комитеті (КГБ) ардагерлерінің куәліктерін негізге алды. Оның шығармасындағы «Желтоқсанда оянған сәдизм...», «1937-ші жыл жаңғырығы ...» атты тараулары кешегі мен бүгінгі тарих сабақтастығын құжаттық айғақтармен синтездеп, ұлттық сананы оятудың құралына айналды. Дегенмен, қаламгер бұл саладағы басты кедергіні – кеңес өкіметінің 1920-1950, 1986-1990 жылдар аралығындағы отарлау саясатына қатысты көптеген деректердің қасақана жойылуы немесе Ресей архивтерінде қолжетімсіз болып тұрғанын ашына жазған. Патша өкіметі мен кеңестік биліктің жымысқы саясатын әшкерелей отырып, қазақ тарихындағы 1920-50 жылдардағы қасіретті кезеңдегі ұлт санының азшылыққа айналуы коммунистік жүйенің қылмысы ретінде көрсетіліп, Желтоқсан көтерілісі осы ұлттық қасіреттің заңды шегі деп тұжырымдайды. Желтоқсан көтерілісінің астарында қазақ халқының ұлттық азаттыққа деген арманы, мұң-зары, отарлау саясатына деген қарсылығы, наразылығы жатыр.

Б.Төлепбергеннің «Желтоқсан қарлығаштары» 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің ақиқатын ашудағы ең іргелі және деректік құндылығы жоғары еңбектердің бірі (Төлепберген, 2010). Еңбектің ерекшелігі – оның деректік-мемуарлық сипатында. Автор Желтоқсан оқиғасына қатысқан, соққыға жығылған, сотталған, қуғын-сүргінге ұшыраған қыз-жігіттердің естеліктерін топтастырған. Еңбекте тікелей айғақтар ретінде оқиға куәгерлерінің берген сұхбаттары мен естеліктері жинақталған. Бұнда ресми кеңестік бұрмаланған құжаттарды жоққа шығаратын дәлелдер береді. Кітапта тек жалпы оқиға емес, олардың жеке тағдыры, психологиялық күйзелісі және жүйе тарапынан жасалған қиянаттары ашып көрсетілген. Автор осы еңбек арқылы Желтоқсан көтерілісіне қатысушылардың саяси ақталуына қозғау салған. Оларды «бұзақы», «маскүнем» емес, ұлттық мүдде үшін алаңға шыққан «саяси күрескерлер» ретінде танытты. Еңбекте жазалаушы органдардың заңсыз әрекеттері, «Мұз» операциясы секілді құпия әрекеттердің зардаптары нақты деректермен берілген. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл еңбек кеңестік идеология қалыптастырған «маскүнемдер мен нашақорлардың бүлігі» деген жалған догманы түбегейлі жоққа шығарды (Шаханов, 2011б: 19).

«Қазақстанда Желтоқсан оқиғасына байланысты проблема жоқ. Кінәлі адамдардың бәрі әділетті жазасын алды. Оны қайта көтерудің ешқандай қисыны жоқ еді. Шахановтың мұнысы қып-қызыл ұлтшылдық. Сондықтан оны депутаттықтан аластатып, жазалау керек» – депті. Колбиннің тапсырмасымен Горбачевқа жеделхат (телеграмма) жолдаған қазақтарда болған (Әлжаппар Әбішев) (Шаханов, 2011б: 26). Бұл тарихи дерек, кеңестік биліктің мемлекеттің өз халқына көрсеткен идеологиялық қысымының көрінісі. Шын мәнінде, объективті көзқарас тұрғысынан алғанда, сол заманда «ұлтшыл кінәлілер» деп айыпталғандар ұлттық мүдде, ұлттық болмыс жолында құрбан болған тарихи тұлғалар мен халық қаһармандары еді.

Шаханов М.: «Желтоқсан оқиғасының қорытынды құжаттарын әзірлеу барысында мен тарихшыларды араластыра отырып, осы көтерілістердің түпкі себептеріне үңілетін арнайы бөлім ендіріп едім. Бірақ одан сол кездегі билік ат тонын ала қашты, негізгі құжатқа да ендірмеді. Ф. Голощекиннің «Сталин жолдасқа бес сұрақ» атты хатынан үзінді: «қазақ зиялыларын бір-біріне қарсы қойып жауықтырамыз да, халық арасында үлкен беделге ие болғандарын ұлтшылдықпен айыптап арттырып тастаймыз...». Демек, Ф. Голощекиннің бұл сөзі – кеңес өкіметінің қазақты басқарудағы басты құпия доктринасы болды. Биліктің бұл бөлімнен ат тонын ала қашуының себебі – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің тамыры дәл сол 1920-1930 жылдардағы қатігез саясаттың заңды жалғасы екенін жасыру еді. М. Шахановтың бұл идеясын құптаған Ғ. Қарасаев: «Егер халқымыздың азаттық жолындағы күрестер тарихына көз жіберсек, отарлы үкімет ғасырлар бойы қазақ халқының қойған заңды талаптарының ешқайсысын да орындамай, қозғалыстарды басып оған қатысқандарды қатал жазалап отырған» – деп қазақ халқының азаттық жолындағы көтерілістерінің бәрін тек басып, жаншып отырғандығын мысал етеді (Шаханов, 2011б: 12). Автор көтерілістің ұлтаралық араздықтан ада екендігін де келтіре кетеді (Шаханов, 2011б: 24).

Көкпекті ауданы Тассай ауылының тумасы Тұрлыбеков Серік Ахметбекұлы өз естелігінде былай дейді: «Біз алаңға түнгі сағат 00:30-да келдік. Келсек өкімет үйінің алдына алты қатар солдат қойып тастапты. Алдыңғы қатарда өзіміздің қаракөздер. Бұл Желтоқсан көтерілісінің бірінші күні болатын. Түн. Желтоқсанның ызғары өңменіңнен өтеді. Билік алаңдағы жастардың сөзіне құлақ асар емес, бір кезде аспаннан ыстық су шашты. Күн суық. Біраздан соң адамдар қалтырап тоңып, әлсірей бастады. Оларды құқық қорғау қызметкерлері киімдерінен ұстап, қыздарды шаштарынан сүйретіп әкете бастады. Бізде қарап қалмадық... Бір кезде құқық қорғау қызметкерінің бірі бастан ұрып құлатып, арнайы қызметтік көлікке салып, қаладан шамамен 15 шақырымдық жерге (иен дала) тастап кеткенін ес жиған соң білдік» (Тұрлыбеков, 2023). Кеңестік биліктің идеологиясы, өктем саясат қазақ халқының тағдырын аяққа таптап, жоқ қылудың амалдарын барынша жасап баққандығы айқын көрінісі еді.

2-сурет. Оқиға куәгері Тұрлыбеков Серік
[Fig. 2. Witness to the incident, Turlybekov Serik]

Желтоқсан көтерілісін ұйымдастырушы ретінде қудаласа, Желтоқсан көтерілісі өткен соң менің жақындарымды 3 жыл бойы қудалаумен болды. Д. Қонаевқа тағылған айып: 1. Жетпіс жылдық мерей тойын қызмет есебінен өткізді; 2. Қару-жарақ иемденді; 3. Қарағандыдан жаңадан салынып жатқан «Космос» қонақ үйін өзінің жеке офісіне айналдырды. Бұл Желтоқсан көтерілісінің 20 жылдығына орай жарық көрген «Азаттық аңсағандар» атты еңбек – оқиға тарихнамасынан құжаттық дерек береді (Азаттық аңсағандар, 2006). Еңбектің деректік базасын Алматыдағы көтеріліске құқықтық саяси баға беру жөніндегі комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстары, 1986 жылғы 31 желтоқсандағы Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы Г.Колбинмен Қазақстан Жазушылар одағында болған кездесудегі Жұбан Молдағалиевтің сөзі құрайды. Бұл еңбектің тарихнамалық құндылығы – зерттеушілерге іргелі архивтік стенограммалық айғақтарды ұсынуында. Роза Спанованың «Сіз білетін Желтоқсан» деген еңбегінде көтерілістен жапа шеккендер мен сотталғандардың тізімі берілгендігін айтуымыз керек.

Желтоқсан оқиғасына байланысты жарияланған мақалалардың ішінен Т. Даниярдың «Жизни, прерванные «Метелью»» мақаласын ерекше атап өтуге болады. Автор 1991 жылғы Мәскеудегі Тамыз бүлігін Алматыдағы 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің жаңғырығы деп тұжырымдайды. Бұл екі тарихи оқиға төңкерістік қадамдар жылнамасына енетіндігін айтқан болатын (Данияр, 1986: 27).

Ел аузынан жазып алынған деректермен бірге, жазып қалдырылған өзге де құжаттарда сақталып қалған тарихи факт оқып отырсаң жаның түршігеді. Мәселен, мына ақпаратқа назар салсақ, ақылынан алжасып, өзін жоғалтқан адамды көресің. «... Қайрат екеуіміз қамалып жатқан уақытша оқшаулау қамағының №20 камерасының жанында түні бойы жылу жүйесіне кісенделіп, ұсталған жігіттің, ақыл есінен айырылып «... жіберіңізші! Мен жұмыстан қалатын болдым. Апа, көке... алып кетіндерші» деп түні бойы жағы талмай жылап шыққанын ұмытуымыз керек пе еді?» Желтоқсан көтерілісінің осы бір оқиғасын ұмыту мүмкін емес (Жұмаділова, 2013: 26).

Күнделік. 1984 жылы басталған. 1986 жылы 24 желтоқсанда мені жұмыстан ұстап

әкеткенін естіген достарым бұл күнделікті тығып тастапты. Менің бөлmemді қайта-қайта тексере бергеннен сескенген біреулері осы үш күннің бастан кешкендері жазылған беттерін жыртып алыпты. Оны осыдан он тоғыз жыл бұрын, Желтоқсан көтерілісінен алты жылдай уақыт өткен соң қолыма табыс етті. Сол бір ызғарлы үш күннің қайғы-қасіретін тізбегенімен, көз алдымда 1986-ның желтоқсанының қасіретін еске түсіреді маған, осы ескі жолдар (Жұмаділова, 2013: 34).

3-сурет. Оқиға куәгері Қожағұлова Бакжамал
[Fig. 3. Witness to the incident, Kozhagulova Bakzhamal]

Желтоқсан оқиғасы сол кездегі қазақ жастарының сағын сындырып, жұмысқа тұруына, оқуға түсуіне тосқауыл болды. Көптеген қазақ жастары құқық қорғау органдары қызметкерлерінен қысым көріп, кейбіреулері жұмыстан, оқудан шығарылып жан сауғалап аймақтарға, ауылдарға қоныс аударуға мәжбүр болды. «1986 жылы 17-18 желтоқсанда болған қазақ жастарының отаршылдық және әкімшілік жүйеге қарсы азаттық көтерілісін қолдап, наразылық көрсеткенім үшін Алатау аудандық тергеу изоляторында уақытша тіркеуге алынып, үш тәулік қамауда болдым. 19 желтоқсан күні сағат 19:00-де бізді түрмеден босатты. Жұмысқа шықтым. Бірақ жұмысқа шыққаннан кейін, тергеп-тексеру басталды. Мені «Жолдастық сотқа» салып, сұраққа алып, тергеп: «Өмір бойы беттеріңе, ұрпақтарыңа салық» – деп, қалалық комсомол бюросына апарып, комсомол билетімізге жазба түрінде сөгіс жариялады. Қатаң сөгіс. Бұл жазба біздің болашағымызға түскен таңба болды. 1987 жылы политехникумға құжат тапсыруға барғанда, құжат қабылдайтын комиссия мінездемелерді оқып: «Желтоқсанға қатысушыларға есік жабық» деп қабылдамай қойғанда өзімді мүлдем керексіз адам деп санадым. Сол себепті оқуға да түсе алмадым...» – деп оқиға куәгері Үржар ауданы Үржар ауылының тумасы Қожағұлова Бакжамал Мырзахметқызы еске алады (Қожағұлова, 2024).

4-сурет. Оқиға куәгері Байжумаева Бақытүл
[Fig. 4. Witness to the incident: Bayzhumayeva Bakhytul]

институттың музыка факультетінің 3 курсының студенттері едік, – деп бастады, Желтоқсан көтерілісіне қатысушы Бақытгүл Байжумаева (Байжумаева, 2025). №32 топта (группада) жігіттер, қыздарға қарағанда көп болды, бізбен бірге оқуға түсіп, қабылданған жігіттер, шеттерінен әскер қатарына шақырылып, олардың орнына әскери борыштарын өтеп келгендер тобымызды толықтырып отырды. Окуда, қоғамдық жұмыстарда да белсенді болдық, сабақты да жақсы оқыдық, өте ұйымшыл едік. Біз, Шаврова көшесіндегі (Талдықорған қаласындағы) студенттер жатақханасында 2 орынды және 4 орынды бір секцияда тұрдық, бізге қарама-қарсы бөлмеде группаның жігіттері тұрды. Бір бөлмесінде Ченемесова Шолпан және мен (Байжумаева Бақытгүл), қасымыздағы бөлмеде Уалиева Әсия, Бексұлтанова Маржан және марқұм Нөгербекова Гаухар тұрды. Желтоқсан айының 18-і кешкісін әдеттегідей сабақтан жатақханаға келдік, студенттер кеңесінің (студсовет) бастығы Жанат Айтжанова демалыс бөлмесіне шақырып жатқанын естіп, бәріміз жиналды. Алматыдан келген бейтаныс екі жігіт отыр екен, басшымыз Д.Қонаевты қызметтен босатып, орнына ресейдің Ульяновск қаласынан Г. Колбин деген адамды тағайындағанын және Алматыдағы студент жастардың барлығы наразылық білдіріп, алаңға шығып жатқандарын айтты. Мұны естіген соң біз де абыр-сабыр болып, көңіл-күйіміз түсіп кетті.

Кешкісін жатақханадағы жігіттер, қыздар бірге ақылдаса отырып, болып жатқан жағдайға байланысты наразылығымызды білдіріп, ертеңгі сағат 10.00-де үнпарақ (листовка) жазып алаңға шығайық деп және сол үнпараққа жазатын мәтінді бәріміз ақылдаса отырып дайындадық. Жазулары жақсы Әсия мен Маржан көтеріліске шақыратын үнпарақ (листовка) жазып, ал жігіттер бірден қаладағы барлық оқу орындарының жатақханаларына тарататын болып шештік.

Уақыт түн ортасы болатын. Үнпарақтарды бірнеше данадан жігіттер бөліп алып, қазақ жастарын құлақтандыруға бет алған еді. Дәл сол кезде жатақхананың алдына күтпеген жерден милиция (кұқық қорғау органы) машинасы келе қалды да жағдай қиындап кетті. Сыртқа шығуға тыйым салды. Сондықтан жігіттерімізге екінші қабаттың терезесінен түсуге тура келді. Сәрсен Стамбеков, Бақытжан Ибраимов, Отан Смағұлов, Бауыржан Шакаров терезеден төсекжайманы (простыня) бір-біріне байлап, жерге түсіп үлгерді.

Халық өз ойларын бейбіт демонстрацияға шығып, өкіметке жеткізуге болады дегенді білетінбіз. Сондықтан да еш жамандық ойымызда жоқ, 19 желтоқсан күні сағат 9.00-де бөлmemізден шығып, 1-ші қабатқа түссек, музыка факультетінің деканы Ақсұлу Манаспаева және кураторымыз Алтын Буркеева тұр екен. Олар:

– Сабаққа бара жатырсыңдар ма? – деп сұрады,

– Ия, – деп жауап беріп, үндеместен өте бердік.

Біздің алаңға кетіп бара жатқанымызды білді, біле тұра үндемеді. Шаврова көшесінің бойымен жаяу шықтық, жолдағы оқу орындарының жатақханаларынан студенттер, жан-жақтан жастар келіп қосылып, тобымыз көбейе берді. Бір кезде милициялар пайда болып, бізді қоршауға ала бастады. Біз олардың тосқауылына қарамай жолды жауып, жүріп отырдық. Қатарымыз көбейіп, 2-ші ықшам ауданындағы айналма жолдан кейін көше жастарға тіптен толып алға қарай жылжи бердік. Милиционерлер «Сендердің үкіметке қарсылық білдіргендерің – қателік. Тоқтаңдар, тарандар» – деп айғайлаумен болды. Біз «Балалар әлемі» магазиніне жеткенде, өрт сөндіргіш машинасы келіп су шашып, милиционерлер қоршап алды. Тоқтап тұруға мәжбүр болдық. Ортада машинаның үстіне әкімшілікте қызметте істейтін болу керек егде жастағы әйел адам шығып, бәрімізге:

– «Балаларым, барлықтарыңның болашақтарың алда, ертеңгі күндерінді ойлаңдар, мұның арты қиын болады, «Тарандар!», «Қайтыңдар!», бұл мәселені сендер шеше алмайсыңдар» – деп, ақылын айтып, үндеу жасады.

Шашқан судың екпініне қарсы тұру тіпті мүмкін емес еді, оның үстіне желтоқсанның ызғарылы ауа-райы да суық, осы жерде милиция бізді қуып, бөлініп кеттік те, жаяу жатақханамызға қайттық. Келген соң бір-бірімізді түгендеп кешке жақын сағат 18.00-де орталық алаңда қайтадан жиналатын болып келістік. Жатақхана толы милиция Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің (КГБ) адамдары бірден бір-бірімізбен сөйлестірмей бөлmemізден

шығармай қамап ұстады. Жатақханада студенттер кеңесінің төрайымы (студсовет) №31-топтың студенті Жанат Айтжанова жанында 1-ші курс студенті (аты-жөні есімде қалмапты) екеуі автобуспен кабель зауытының жұмысшыларын алаңға шығуға шақырамыз деп барып, сол жерде Жанат (орыс тілді қыз), орысша айтып тұрғанды естігендер милиционерлерге ұстап беріпті дегенді естідік.

Осы күннен бастап, біздің үстімізден тергеу жұмысы басталды. Күнде ертемен кураторымыз (Алтын Буркеевна) жатақханадан оқу орнына бізді ертіп апарып, кешкі сағат 17.00-де әкеліп жүрді. Сағат кешкі бестен кейін ешқайда шығармайтын болды, 2 адамнан артық, топталып жүруге, сөйлесуге қатаң тыйым салды. Бізді күнде жеке-жеке шақырып түсініктеме жаздырып, қатаң бақылауға алды. Бір аптадан кейін институттың залында комсомол ұйымының жалпы жиналысы болып, сол жиналыстың алғы сөзі біздің фамилиямызбен басталып, музыка-педагогика факультетінің 3 курс студенттері, №32 топтың студенттері Ченемесова мен Байжумаеваның 212 бөлмесінде №32 топтың жігіттері мен қыздары ұйымдасып, үнпарақ (листовкалар) жазып, осы топтың жігіттері барлық оқу орындарына таратты деді. Барлық жиналыстарда дәл сол мәтінде басталып, бізге «Ұлтшыл» деген айып тақты. Соңғы жиналыста марқұм группаласымыз Шакаров Бауыржанды оқудан шығарды, қалғандарымызға қатаң сөгіс берілді. Терезеден төсекжайма (простыня) байлап түскен қалған үш жігіт Отан Смағұлов, Бақытжан Ибрагимов, Сәрсен Стамбековты Жетісу ән-би ансамблінің белді мүшелері болғандықтан, көпшілік дауыспен оқуларын жалғастыратын болып, шешім шығарды.

Музыка факультетінің 3 курс (№31-топ) студенті Жанат Айтжанова және Мәлік Машанло оқудан шығарылып, біреуі – бір жыл алты айға, екіншісі – екі жылға бас бостандығынан айырылды. Талдықорған педагогикалық институтының ректоры Мырзатай Жолдасбеков орнынан кетті, музыка факультеттің деканы Ақсұлу Манаспаева қызметінен босатылды. Талдықорған қаласындағы Желтоқсан оқиғасын ұйымдастырып, бойында патриоттық сезімі бар жандардың, қала тұрғындарының, қала жастарының наразылық білдіріп алаңға шығуына, бірден-бір себепші болып, басында тұрған І.Жансүгіров атындағы педагогикалық институттың музыка факультетінің 3 курс студенттерінің ерлігі ерекше. Біздің сол замандағы бар ойымыз, өз елімізден, өз ұлтымыздан басқаратын басшы болса деген мақсатпен, өз ана тілімізде оқысақ қой деген арманмен бейбіт түрде алаңға шыққан едік – деп, сөзін аяқтайды Бақтыгүл (Байжумаева, 2025).

Кеңестік билік құлағаннан кейін сексенінші жылдардың аяғы тоқсаныншы жылдардың басында жергілікті байырғы халықтың тілі мен мәдениеті және тарихы туралы кереғар пікірлер мен қайшылықтар жиі ұшырасатын. Көпшілік бұны қалыпты әрекет деп танығанымен менің ішкі жан дүнием мұндай әділетсіздікті қабылдай алмады. Кеңес өкіметі кезінде «Орыс тілінсіз күніңді көре алмайсың» деген стереотип болғаны аян. Бұл сол дәуірдің өмірлік қағидатының көрінісі еді. Жылдар бойы жиналған реніш, әділетсіздік және ішкі қарсылық менің азаматтық ұстанымымды қалыптастырды. 1986 жылдың Желтоқсан ызғарында алаңға шығуымда кездейсоқ емес, ұзақ уақыт пісіп жетілген әділдікпен намыстың заңды нәтижесі еді. Содан бері қырық жыл уақыт өтсе де, сол қиын тағдыр кешті кезеңнің толқынысы мен ішкі арпалысы санамда сайрап тұр – дейді Ж.Айтжанова (Айтжанова, 2026).

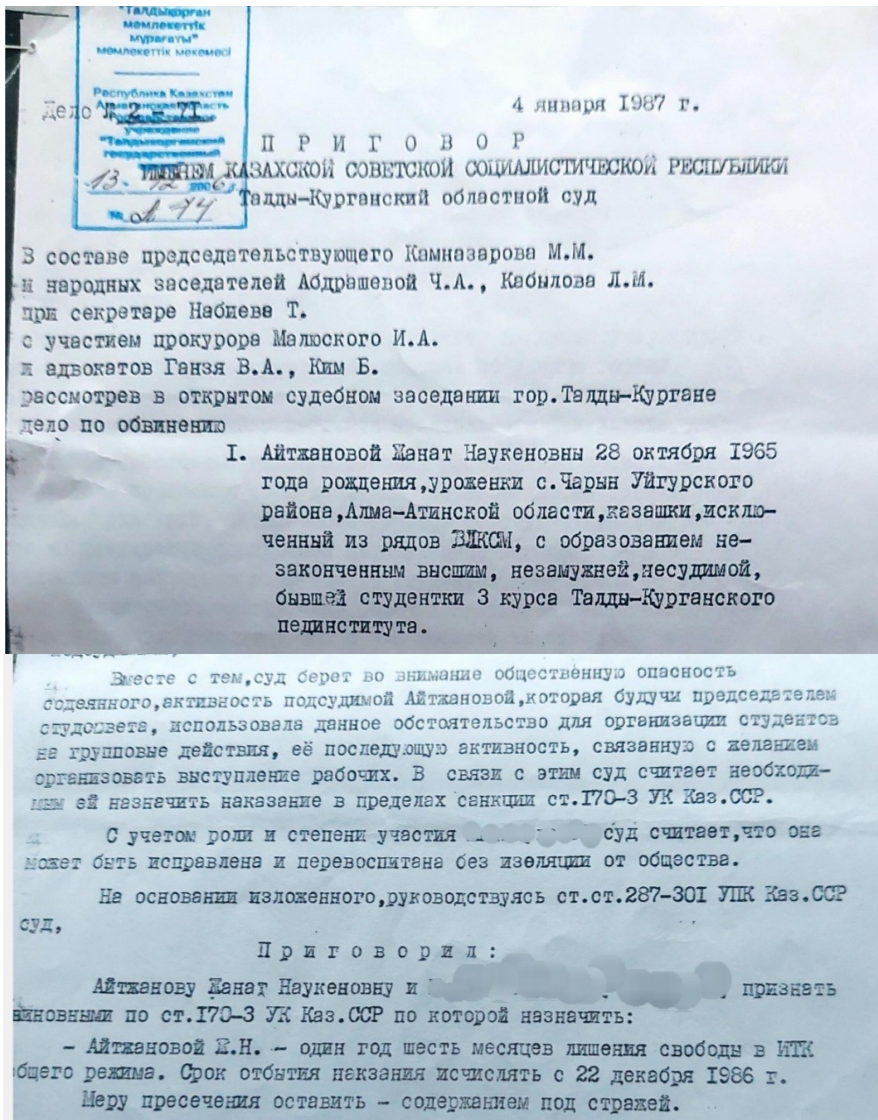

5-сурет. Студент Айтжанова Жанат
[Fig. 5. Student Aitzhanova Zhanat]

Алматы қаласындағы Брежнев (бүгінгі Республика) алаңына Желтоқсан көтерілісіне қатыспаған, бірақ Талдықорғанда тұрып бас көтерушілермен ниеттес болған, І.Жансүгіров атындағы педагогикалық институттың музыка факультетінің 3 курс студенті Жанат Айтжанова естелігіне құлақ салсақ: «Мен ол кезде І. Жансүгіров атындағы Талдықорған педагогикалық институтының үшінші курс студенті және жатақханадағы студенттер кеңесінің төрағасы едім. 1986 жыл. 18 желтоқсан. Кешкі уақыт. Радиодан Қазақ КСР-ін ұзақ жылдар басқарған Д. Қонаев қызметінен алынып, оның орнына бұрын-соңды Қазақ Республикасына таныс емес Г. Колбин келген кезде Қазақ КСР басшылығын ауыстыру туралы шешімге жауап ретінде студенттердің алаңға шыққаны хабарланды. Алматыда алаңдағы жастарға арнайы құралдар (дубинка, саперлік күректер...) мен өрт сөндіру техникасы арқылы мұздай су шашу сияқты ызғарлы желтоқсан кезінде күштеу шаралары қолданылғаны туралы ақпарат жетеді. Бұл ақпарат бізді де бей-жай қалдырған жоқ. Жатақхананың демалыс бөлмесіне студенттерді жинап, болған жайды хабарлап, алдағы жоспарымызбен бөлістік. Олардың қатарында алғашқы әскери дайындық мамандығы бойынша оқитын студенттер кездесуге қатысты. Дәл сол кезде әскери киім киген адамдар бөлмеге кіріп, студенттерге сап түзеп, бөлмеден тәртіппен шығуды бұйырды. Студенттер бұйрықты орындамады. Екінші бұйрықты да (орысша еді) елемеді. Осыдан кейін мен студенттердің (қазақ тілінде сөйлеп) бөлмеден шығуын сұрадым. Менің сөзімнен кейін жастар бөлмені босатты. Сол түні студенттер плакаттар мен парақшалар дайындап таңға дейін ұйықтамады. Олардың арасында Машанло Рүстем, Шакаров Бауыржан, Серсен Стамбеков, Бақытжан Ибраимов, Отан Смағұлов, Байжұманова Бақыт, Ченемесова Шолпан, Бексұлтанова Маржан, Уәлиева Азия және басқалар болды.

Содан кейін мен Талдықорған кабель зауытының ұжымына барып және бұл бастамаға қолдау білдіруі мүмкін деген аға буын өкілдерімен кездесіп, оларға үндеу тастауды дұрыс деп шештім. Дегенмен, зауыт аумағында бізді алдын-ала күтіп тұрған милиция қызметкерлері тарапынан кедергілер жасалды. Оқиға менің тұтқындалуыммен аяқталды» – дейді, Жанат (Айтжанова, 2026).

Мені (Айтжанова Ж.) Талдықорған қаласында Қазақ КСР ҚК-нің 170-3 бабында көзделген қылмыстарды жасағаны үшін сотқа берген. 1987 жылы 4 қаңтар айында өткен сот отырысында нұсқаушылардың бірінің куәлік етуі студенттердің офицердің бұйрығын емес, айыпталушының үкімін орындағаны айтылды. Бұл оқиға іс материалдарында тіркеліп, сот шешіміне ықпал етті. Нәтижесінде жалпы режимдегі еңбекпен түзеу колониясына бір жыл алты ай мерзімге бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалды.

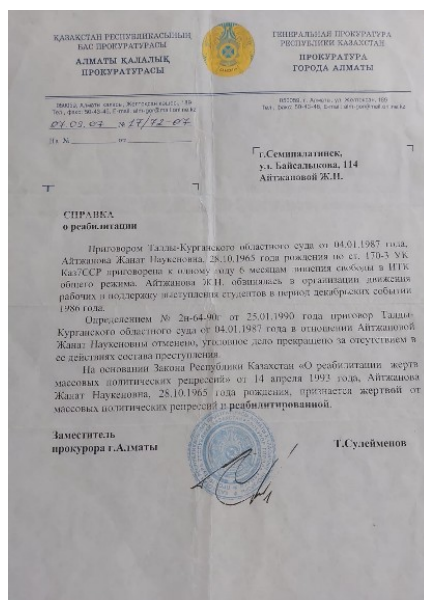
6-сурет. Талдықорған облыстық сотының үкімі. (Айтжанова)
[Fig. 6. The verdict of the Taldykorgan Regional Court] (Aitzhanova)

Ескерту: сот үкімі шығарылған екінші адаммен кездесіп сұхбат алмағандықтан есімі өшірілді.

Жазаны өтеу мерзімі 1986 жылдың 22 желтоқсанынан бастап есептелсін. Бұлтартпау шарасы күзетпен ұстау түрінде қалдырылсын – деген сот үкімі шықты. Бұл менің өміріндегі ең ауыр, сынаққа толы кезеңім болды.

Жанат Айтжанова өз естелігінде аталған мерзімді (бір жыл алты ай) өтеп келген соң, қалайда оқуды жалғастырып, жоғары білім алуды басты мақсат етті. Араға екі жыл салып І.Жансүгіров атындағы Талдықорған педагогикалық институтының музыка мамандығындағы (3 курс) оқуын жалғастырып, отбасы жағдайына байланысты 4 курсты Алматы қаласындағы Қыздар педагогикалық институтында оқып, тәмамдаған. «1990 жылы Мұхтар Шаханов басқарған Желтоқсан оқиғаларын тергеу комиссиясы менен ресми түрде кешірім сұрады, екі жылдан кейін мен ақталдым» – дейді ол.

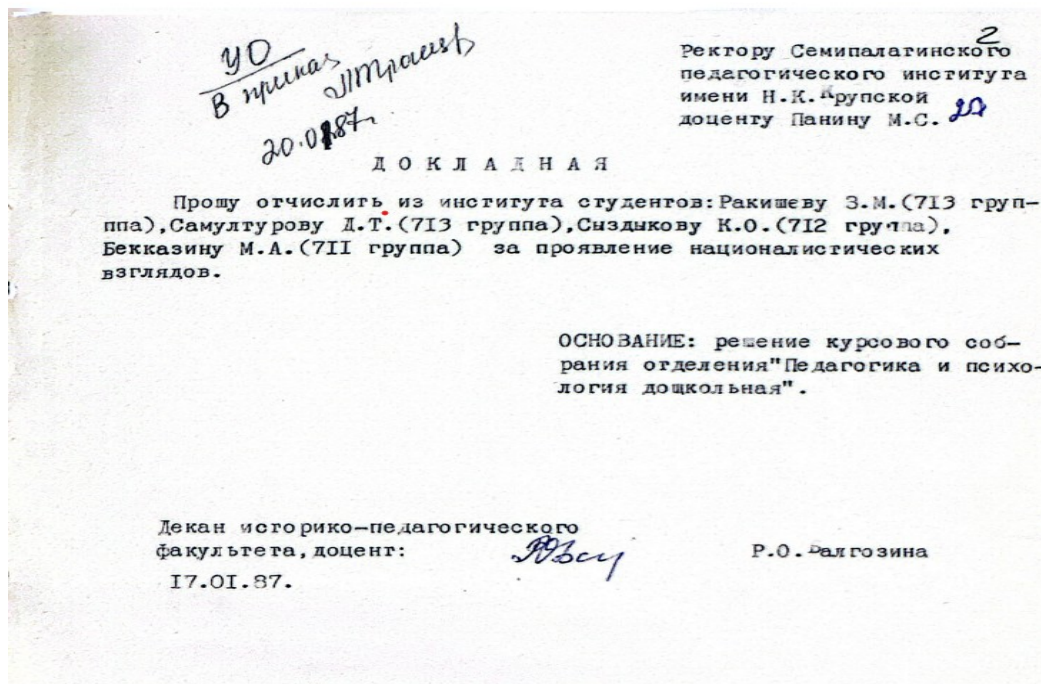
Ақтау туралы анықтамада ... қылмыстың құрамының болмауына байланысты қылмыстық іс тоқталтылғаны және Қазақстан Республикасының 1993 жылдың 14 сәуіріндегі «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» заңның пәрменімен Айтжанова Жанат Наукеновна жаппай саяси қуғын-сүргін құрбаны деп танылып, ақталған.

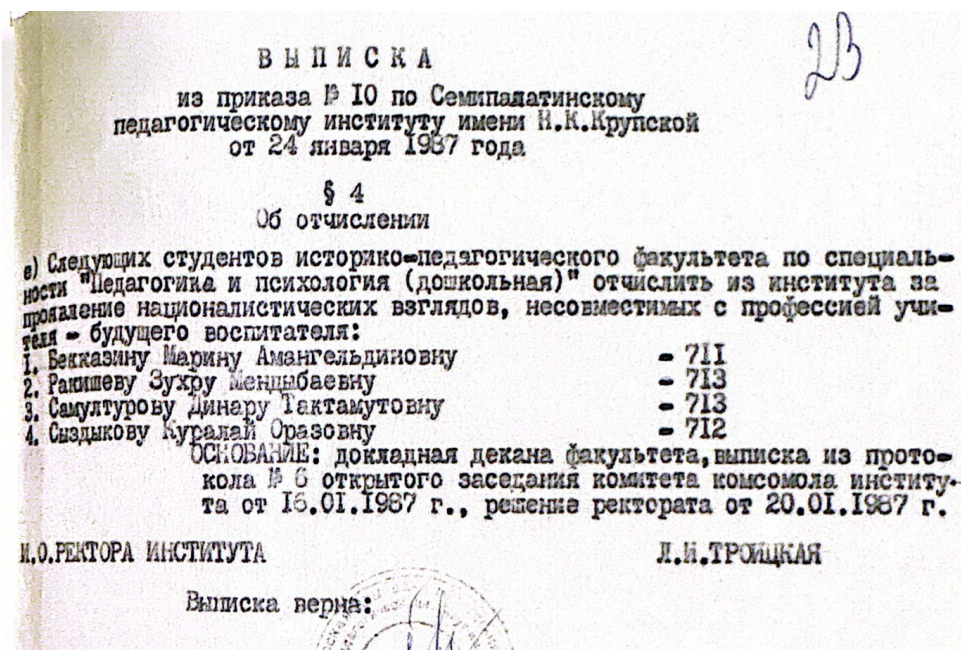
7-сурет. Ақтау туралы анықтама. (Айтжанова)
[Fig. 7. Reference about Aktau] (Aitzhanova)

Оқуды бітіргеннен кейін Жанат Наукенқызы жұмысқа бөлу (распределение) кезінде бұрынғы Семей облысы Н.К. Крупская атындағы Семей педагогикалық институтына оқытушылық қызметке тұрады. Бүгінгі таңда Шәкәрім университетінің «Тарих және өнер» кафедрасында оқытушылық қызметін қол үзбей (35 жыл) атқарып келеді. Айтжанова Ж.: «Содан бері менің өмірім осы университетпен тығыз байланысты. Кәсіби қызметім осы білім беру мекемесі қабырғасында қалыптасты. Сапалы академиялық үдерісті қамтамасыз етуге, білім алушыларды кәсіби және ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағыттауға және кафедраның стратегиялық әлеуетін дамытуға қосқан үлес еді. 2025 жылдың қазан айында ерекше әсерлі сәт болды, оқу орнының басшысы – ректор Думан Рымғалиұлы бастаған университет әкімшілігі мен кафедра қызметкерлері мені (60 жас) құттықтап, «Шәкәрім» медалін табыстады. Мен үшін бұл университет қабырғасында үздіксіз қызмет етуіммен оқу орынын дамытуға қосқан үлесім деп білемін» – деп еске алады (Айтжанова, 2026).

Желтоқсан көтерілісінің ызғары Қазақстанның өзге аймақтарына да көрініс тапты. Ол туралы дерек Семей қаласындағы Шәкәрім университет архивінде сақталған. Н. К. Крупская атындағы Семей педагогикалық институтының Тарих-педагогика факультетінің «Педагогика және психология (мектепке дейінгі)» мамандығының 1 курсының төрт студентіне (1986-1987 оқу жылы) қатысты дерек қолға тиді. Желтоқсан көтерілісіне үн қатып, өздерінің ойын үн паракқа жазып, пікір білдіргендері үшін оқудан шығарылған. Оған негіз сол кездегі факультет деканының баян жазбасы еді.

8-сурет. Шәкәрім университеті архиві 1-1 қор, 60-тізбе, 63-байлам, 20-п. Баянжазба
[Fig. 8. Shakarim university archive. Narrative letter. F. 1-1. In. 60. B. 63. C. 20]

9-сурет. Шәкәрім университеті архиві 1-1 қор, 60-тізбе, 63-байлам, 23-п.
Оқудан шығару туралы бұйрықтан үзінді
[Fig. 9. Shakarim university archive. Extract from the expulsion order. F. 1-1. In. 60. B. 63. C. 23]

Семей қаласындағы Шәкәрім университет архивінде оқудан шығарылған төрт студенттің жеке ісі сақталған. Онда олардың Желтоқсан көтерілісіне қатысты жазған түсініктемелері, комсомол қатарынан шығару туралы хаттама көшірмесі, т.с.с. құжаттары сақталған.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында студенттің бірі Бекказина Марианамен кездесіп

сұхбат алынды. Бүгінде ол Абай облысы, Аягөз ауданындағы №19 орта білім беретін мектепте мұғалім қызметін атқаруда. Оқу орны аталған төрт студентті оқудан шығарып қана қоймай, Кеңес Одағындағы 14 пен 28 жас аралығындағы жастарды біріктірген бұқаралық қоғамдық ұйым мүшелігінен (комсомол) және жатақханадан тіркеуден (прописка) де шығарып қоғамнан оқшаулаған.

Маринаның айтуы бойынша, оқу орны тарапынан студенттерді студент кеңесінің (студсовет), жатақхананың, комсомолдың, факультеттің ең соңғы ректорат жиналысына салған. Соңғы жиын Семей педагогикалық институтының ректорының кабинетінде болған. М.С. Паниннің кабинетіне кіргенде, ректор: «малдар келді», «колхозниктер келді» деп дауыс көтеріп, балағаттаған. Маринаның анасы педагогикалық институтқа шақырылып, деканаттың жиналысына қатысқандығын қызы тек анасы өмірден қайтқаннан кейін (әпкесінен) естіген. Ал әкесі Аягөз аудандық ішкі істер бөлімшесіне барып, қызы туралы ақпарат беруге (ауылда, қызмет тұрмады, т.с.с.) міндеттеліпті.

Оқуға қайта түсіп, Қазақстан тарихы пәнінен емтихан тапсырғанда оқытушының көзі менің қолымдағы 1986 жылғы сынақ кітапшасына (зачетная книжка) түсіп, сынақ кітапшасының (зачетка) қалай менің қолымда қалғанына өз танданысын білдірді. Маған 1986 жылғы оқиғаға қатысың бар ма деп сұрады. Мен жауап беруге имендім (шындығында қорықтым). Бірақ оқытушы (аты-жөнін ойына түсіре алмадым) өтініп сұраған соң мәнжайды баяндадым. Соңынан оқытушы республикалық Лениншіл жас газетінде (қазіргі Жас Алаш) Желтоқсан көтерілісіне қатысып, пікір білдіргеннің ақталғандығы туралы ақпарат бар екендігін мәлімдеді. Нәтижесінде Семей облыстық Мемлекеттік қауіпсіздік комитетіне барып, менің ақталғандығым туралы анықтамаға қол жеткіздім – дейді Марина.

1-й семестр 1986/87 учебного года ПЕРВЫЙ

№ п. п.	Наименование дисциплины	Кол. час.	Фамилия профессора или доцента	Экзам. отметки	Дата сдачи экзамена	Подпись экзаменатора
1						
2						
3						
4						
5						
6						
7						
8	История	учеб.	Шеганов	сдал	13.12.86	А.А.
9	Башкортостан	30	Бекмуров	3/100	3.01	Бекмуров
10	История	20	Шайтанов	учеб.	4.02.87	А.А.

2 Декан

Бекказина Марина (фамилия, имя, отч. студента)

КУРС

№ п. п.	Наименование дисциплины	Кол. час.	Фамилия преподавателя	Отметки о зачете	Дата сдачи зачетов	Подпись преподавателя
1	Сотв. уч. пр.		Бекмуров	сдал	13.01.87	Бекмуров
2	Сотв. уч. пр.		Бекмуров	сдал	14.01.87	Бекмуров
3	Сотв. уч. пр.		Бекмуров	сдал	15.01.87	Бекмуров
4	Сотв. уч. пр.		Бекмуров	сдал	16.01.87	Бекмуров
5	Сотв. уч. пр.		Бекмуров	сдал	17.01.87	Бекмуров
6	Сотв. уч. пр.		Бекмуров	сдал	18.01.87	Бекмуров
7	Сотв. уч. пр.		Бекмуров	сдал	19.01.87	Бекмуров
8						
9						
10						

факультета

10-сурет. Шәкәрім университеті архиві 1-1 қор, 60-тізбе, 63-байлам, 3-п. Сынақ кітапшасы.

[Fig. 10. Shakarim university archive. Test book F. 1-1. In. 60. B. 63. C. 3/]

Бекказина Марина осы оқу орнына 1986 жылы түсіп, 1997 жылы қолына диплом алған (Тайжігіт, 2020).

Архивтік дерек репрессияның фактологиялық негізін дәлелдесе, ауызша тарих бұл оқиғаның адамгершілік, эмоционалдық және әлеуметтік бағасын толықтырып, тарихи шындықты қалпына келтіруге қызмет еткенін аңғарамыз.

Ұсынылған деректер мен естеліктер – Желтоқсан көтерілісінің аймақтық деңгейдегі қатысушыларының тағдырын айқындайтын дереккөздер болмақ. Сол кездегі қазақ жастарының азаматтық позициясы мен қайсарлығы ұлттық намыс пен әділдік жолындағы күрестің айқын көрінісі еді.

Кеңестік биліктен қуғын көруі, өкімет тарапынан жасалған саяси қысым оқудан шығару және бас бостандығынан айыру сияқты ауыр жазаларға қарамастан, қазақ жастары өз азаматтық ұстанымдарынан айнымады. Желтоқсаншыларда ұлттық намыс пен сана-сезімнің

жоғарлығы, өз құқықтары мен ел мүддесін қорғауда отаншылдық рухы басым болуы басты ерекшелік болды. Бұл туралы: «олар 37-38 жылдардағы жойқын репрессиялау саясатын көрмеген, 39-45 жылдардағы екінші дүниежүзілік соғысқа қатыспаған, соғыстан кейінгі мерзімде қатая түскен тоталитарлық жүйенің идеологиялық ықпалына ұшырағанымен илеуінде біржола жаншылмаған ұрпақ еді. Екіншіден, ешқандай күмәнсіз нәрсе сол, жаны таза, рухы биік қазақ әдебиеті мен өнерінің үздік дәстүрінде тәрбиеленген, Мұқағали Мақатаевтың «Реквиемін», өлеңдерін жатқа білетін Шәмші Қалдыаяқовтың «Қазақстанымын» өзінің ортақ гиміне айналдырған ұрпақ болатын» (Қойгелдиев, 2001: 10).

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында қазақ жастарының бас көтеруі қазақ халқының ғасырлар бойы аңсап келген азаттық жолындағы күрестің пісіп жетілген нәтижесі екендігі айқындалды. Кеңестік билік құпия бұйрықтар арқылы «Мұз» операциясының алаңға шыққан жастарға зұлымдық көрсетіп басып-жаныштауы және қолға түскен қазақтарға жалған айып (ұлтшыл) тағып, оларды заңсыз соттауы, қудалауы ауызша деректермен айғақталды. Оқиға куәгерлері Х. Скаков, С. Тұрлыбеков, Б. Қожағұлова Ж. Айтжанова, Б. Байжумаева, М.Бекказиналардың естеліктері «бұзақылар мен ұлтшылдардың бүлігі» деген жалған догманы түбегейлі жоққа шығарды. Оқиға куәгерлерін алаңға алып шыққан ұлттық ар-намыс пен әділдік екендігі нақтыланды. Желтоқсан көтерілісі – XX ғасыр басындағы Алаш қозғалысының, 1920-1950 жылдардағы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргіннің заңды жалғасы екендігін көруге болады. М. Шаханов, М. Қойгелдиев, М. Қозыбаевтың тұжырымдарына сәйкес, бұл қазақ халқының азаттық жолындағы күресі қазақ мемлекеттілігін жаңғырту жолындағы Тәуелсіздікке бастау болған негіз.

Ел ішінен ауызша мәліметтер жинап, зерттеу жүргізу барысында сұхбат паспортының кестесі жасалып, кросс-тексеру (триангуляция) жасалды.

Сұхбат паспортының кестесі:

1-кесте

№	Өріс	Жазылатын мәлімет үлгісі
1	Сұхбат коды	ZH-SEM-001
	Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
	Сұхбат атауы	Х. Скаковпен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
	Сұхбат беруші	Х. Скаков «респондент-01»
	Сұхбат алушы	Т.Кариева
	Сұхбат күні	8 шілде, 2023 жыл
	Өткізілген жері	Абай облысы, Жарма ауданы, Жаңғызтөбе ауылы
	Сұхбат тілі	Қазақ
	Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
	Аудиофайл атауы	ZH-SEM-001_2023-07-23_Skov-Nakymzhan audio01.
	Жазу құрылғысы	Смартфон
	Келісім	аудио келісім
	Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
	Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай
2	Сұхбат коды	ZH-SEM-002
	Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
	Сұхбат атауы	С. Тұрлыбековпен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
	Сұхбат беруші	С. Тұрлыбеков «респондент-02»
	Сұхбат алушы	Т.Кариева
	Сұхбат күні	9 шілде, 2023 жыл
	Өткізілген жері	Абай облысы, Көкпекті ауданы, Тассай ауылы
	Сұхбат тілі	Қазақ
	Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі

		қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
	Аудиофайл атауы	ZH-SEM-002_2023-07-09_Turlibekov-Serik_audio02.
	Жазу құрылғысы	Смартфон
	Келісім	аудио келісім
	Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
	Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай
3	Сұхбат коды	ZH-SEM-003
	Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
	Сұхбат атауы	Б.Қожағұловамен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
	Сұхбат беруші	Б.Қожағұлова «респондент-03»
	Сұхбат алушы	Т.Кариева
	Сұхбат күні	8 маусым, 2023 жыл
	Өткізілген жері	Абай облысы, Үржар ауданы, Үржар ауылы
	Сұхбат тілі	Қазақ
	Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
	Аудиофайл атауы	ZH-SEM-002_2023-06-08_Kozhagulova-Bakzhamal_audio03.
	Жазу құрылғысы	Смартфон
	Келісім	аудио келісім
	Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
	Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай
4	Сұхбат коды	ZH-TDK-004
	Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
	Сұхбат атауы	Б. Байжумаевамен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
	Сұхбат беруші	Б. Байжумаева «респондент-04»
	Сұхбат алушы	З.Мұқатаева
	Сұхбат күні	25 тамыз, 2025 жыл
	Өткізілген жері	Жетісу облысы, Талдықорған қаласы
	Сұхбат тілі	Қазақ
	Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
	Аудиофайл атауы	ZH-TDK-004_2025-08-25_Bayzhumaeva-Bakitgul_audio04.
	Жазу құрылғысы	Смартфон
	Келісім	аудио келісім
	Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
	Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай
5	Сұхбат коды	ZH-SEM-005
	Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
	Сұхбат атауы	Ж.Айтжановамен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
	Сұхбат беруші	Ж.Айтжанова «респондент-05»
	Сұхбат алушы	Т.Кариева
	Сұхбат күні	20 мамыр, 2026
	Өткізілген жері	Абай облысы, Семей қаласы
	Сұхбат тілі	Қазақ
	Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
	Аудиофайл атауы	ZH-SEM-005_2026-05-20_Aitzhanova-Zhanat_audio05.
	Жазу құрылғысы	Смартфон
	Келісім	аудио келісім
	Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
	Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай
6	Сұхбат коды	ZH-SEM-006

Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
Сұхбат атауы	М.Бекқазинамен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
Сұхбат беруші	М.Бекқазина «респондент-06»
Сұхбат алушы	З.Мұқатаева
Сұхбат күні	2 қыркүйек, 2026
Өткізілген жері	Абай облысы, аягөз ауданы
Сұхбат тілі	Қазақ
Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
Аудиофайл атауы	ZH-SEM-006_2026-09-02_Bekkazina-Marina_audio06.
Жазу құрылғысы	Смартфон
Келісім	аудио келісім
Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай

Түсініктеме: ZH-Желтоқсан, SEM-Семей, TDK-Талдықорған, 001- бірінші сұхбат беруші

Желтоқсан көтерілісіне биыл 40 жыл. Осы уақыт аралығында адамның жадысы жаңылуы мүмкін. Сондықтан деректерді салыстыра отырып, кросс-тексеру (триангуляция) жүргізіліп, қорытындыланды. Басты ұстаным – тарихи шындыққа көз жеткізу үшін құнды.

2-кесте

№	Факт/оқиға	Ауызша дерек (сұхбат)	Жазбаша дерек (архив)	Заттай / Визуалды дерек (Фото, видео, құжаттар)	Талдау және қорытындылау
1	Наразылықтың басталу себебі	Д.Қонаевты орнынан алып орнына Қазақстанға бейтаныс Г.Колбиннің келуі	КПСС ОК Пленумының 1986ж. 16 желтоқсандағы ақпараттық хабарламасы: Д.Қонаев зейнетке босатылып, Г.Колбин бірінші хатшы болып сайланды. https://www.uralweek.kz/kz/2025/12/16/36-zhyl-bojy-zhasyryl-an-shyndy-zhelto-san-k-terilisi-turaly-siz-bilmejtin-10-derek/	1986 жылғы 17 желтоқсандағы «Казахстанская правда» газетінің нөмірі. Ю. Беккердің фотосуреті. https://kazpravda.kz/n/dekabr-1986-go-v-pamyati-teh-kto-ego-videl/	Ауызша дерек халықтың ұлттық намысы мен саяси қарсылығын көрсетеді. Ресми жазбаша дерек оны бюрократиялық кадрлық ауыс-түйіс ретінде береді. Шын мәнінде, бірінші хатшыны халықпен санаспай тағайындау наразылыққа түрткі болған.
2	Оқиғаға берілген саяси баға	«Бұл ұлтшылдық емес, конституциялық құқығымызды талап еткен бейбіт шеру»	КПСС ОК-нің 1987 ж. шілдедегі қаулысы («Қазақ ұлтшылдығы» туралы айыптау). КПСС ОК-нің 1990 ж. бұл айыптауды алып тастаған жаңа қаулысы (Яковлева, 1991: 461).	Шерушілердің қолындағы плакаттардың фотолары («Әр халыққа өзінің басшысы», «Жасасын Қазақстан!»). Ю. Беккердің фотосуреті. https://qalam.global/kk/jeltoqsan	КСРО билігі шеруді басып-жаншу үшін «ұлтшылдық» айыбын таққан. Ауызша деректер мен фотоайғақтар шерудің ұлтшылдық емес, демократиялық және бейбіт сипатта болғанын дәлелдейді.

--	--	--	--	--	--

Қазақ елі Тәуелсіздік алғаннан кейін көтеріліске қатысып істі болған жастар ақталып, ел дамуының әр саласында қызмет етуде. Сондықтан бұл естеліктер тек қана бір немесе бірнеше адамның ғана басындағы оқиға емес, Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу тарихындағы жастардың тарихи рөлін, рухани сабақтастығын және отансүйгіштік рухын тәрбиелейтін маңызды тарихи-мемуарлық мұра болып табылады.

Өз территориясында өкіметтік билікті, өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес өзі белгілейтін, өзі жүргізетін құқыққа ие болу осы Тәуелсіздіктің арқасында ғана мүмкін болып отыр. Дегенмен халқымыз үшін жаңару мен жаңғырудың бастауы болған «Тәуелсіздік» сөзінің аса қасиетті мәнін тереңірек әрі кеңірек түсіну қажет. Ұлттың рухпен, саяси санамен, шынайы әлеуметтік еркіндікпен, қоғамдағы демократиялық үдеріспен, құқықтық сауаттылықпен тікелей тағдырлас, бағыттас, ажырамас тұтастықта болып отырған бұл ұғымның ұлттық мемлекеттілікке апаратын және оны қорғай алатын жолы төте және тура емес екенін қазіргі шындығымыз көрсетіп отыр. Сондай-ақ жаңа қоғамдық институттар пайда болып, нарықтық қатынастар өмірге етене ене бастауымен қатар ғасырлар бойы патшалық Ресейдің отарында және соның саяси жалғасындай болған кеңестік тоталитарлық жүйеде өмір сүрген алып аймақта түбегейлі конституциялық, саяси, демократиялық реформалар да оп-оңай жүзеге асып жатпағанын байқау қиын емес. Бір жағынан жаңа саяси институттар жетіліп, нарықтық қоғамдық қатынастар өмірге еніп жатса, екінші жағынан кеңестік жүйенің болмыстары да оп-оңай орын босатып отырған жоқ. Мұның үстіне бүгінгі ақпараттың құдіретімен кез келген жерге әсер ете алатын, кеңестік пен қашықтықты мойындай қоймайтын жаһандану үдерісінің күшімен де есептеспеуге болмайды. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің мақаласында: «Тәуелсіз ел болу оны жариялаумен немесе мемлекеттің іргетасын қалаумен шектелмейді. Тәуелсіздік үшін нағыз күрес күнделікті еңбекпен, үздіксіз әрі дәйекті елдік саясатпен мәңгі жалғасады. Біз қуатты тәуелсіз мемлекетімізбен ғана ұлт ретінде жер бетінде сақталамыз» - деген болатын (Тоқаев, 2021).

Қорытынды. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі – кеңестік тоталитарлық жүйенің идеологиялық қыспағына қарсы бағытталған ұлттық намыс пен саяси ерік-жігердің айқын көрінісі, сондай-ақ Қазақ мемлекеті Тәуелсіздігінің шынайы саяси-рухани іргетасы. Оқиға куәгерлерінің жанды естеліктері мен БАҚ материалдары мен өзге де еңбектерге талдау тоталитарлық биліктің жастарға таңған «бұзақы», «ұлтшыл», «маскүнем» деген жалған айыптауларын жоққа шығарды.

Желтоқсан көтерілісі стихиялы түрде туындағанымен, оның тарихи тамыры тереңде жатыр. Мақалада талданған тарихнамалық деректер Желтоқсанның XIX-XX ғасырдың отаршылдыққа қарсы күрестердің, Алаш қозғалысының және 1920-1930 жылдардағы саяси репрессияларға қарсылықтың заңды жалғасы екенін дәлелдейді.

Зерттеу жұмысындағы ауызша деректер Желтоқсан оқиғасының тек Алматы қаласымен шектелмей, Қазақстанның басқа аймақтарына кең таралып, жалпы халықтық сипат алғанын айғақтайды. Архив деректерінің зерттеушілер үшін толық қолжетімді болмауы оқиға куәгерлерінің мемуарлық естеліктері ресми тарихнамадағы «ақтандақтарды» қалпына келтіретін ең басты және эмоционалды-психологиялық шынайылықты жеткізетін құнды дерек көзі болып табылады. Бір қынжылтатыны, арада қырық жыл уақыт өтсе де, ауызша деректі жинау барысында Желтоқсан көтерілісіне қатысқан азаматтардың ішінде әлі күнге дейін тарихи шындықты айтудан бас тартқан адамдарды да кездестірдік. Олардың ойынша, «туғандарыммен менің қызметіме кесірі тиіп кетеді» деген түсінік. Кеңестік билік құлап, ел тәуелсіздігін алса да, халық санасында әлі күнге дейін сақталып қалған «кеңестік идеология» сарқыншағы жойылмай, тарихи шындықтың ашылуы ұзаққа созылатындығын аңғаруға болады.

Тұтастай алғанда, Желтоқсан қаһармандарының ерлігі – мемлекетімізді жаңғыртуға жол ашқан тарихи феномен. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев атап өткендей, Тәуелсіздікті қорғау мен оны баянды ету – үздіксіз елдік саясат пен тарихи әділеттілікті танудан басталады. Осы

тұрғыдан алғанда, Желтоқсан көтерілісінің ақиқатын ауызша тарих әдісі арқылы тереңдетіп зерттеу – ұлттық жадты сақтау мен жас ұрпақтың отаншылдық санасын қалыптастырудың басты кепілі.

Sources

Archive of Shakarim University in Semey

Дереккөз

Семей қаласындағы Шәкәрім университеті архиві

References

- Aimahan, 2012 – Aimahan Q. Tәuelsızdık jeltoqsannan bastalady [Independence begins in December]. Almaty. Qazyǵürt. 2012. 304 b. (In Kaz.)
- Azattyq ańsaǵandar. Derekty syǵarmalar jınaǵy. [December. Decembrist. 1986. Documentary chronicle] Almaty: Jalyn. 2006. 255 b. (In Kaz.)
- Abjanov, 2022 – Abjanov H.M. Qazaqstandaǵy quǵyn-sürginniń jalpy sipaty men erekselikterı [General characteristics and features of repression in Kazakhstan] // «HH ğ. bırıńsı jartysyndaǵy Ońtústık Qazaqstan ońırındaǵy saıası quǵyn-sürgin: jańa qazaqstandyq qoǵam kózqarasymen zerdeleu men zertteu» halyqaralyq ğylymi-täjiribelik konf. eńbekter jınaǵy. Şymkent: Älem. 2022. 312 b. (In Kaz.)
- Äbdıǵalıuly, – Äbdıǵalıuly B. Jeltoqsan. Dekäbr. 1986.: dokumentälnaia hronika [Zheltoksan. December. 1986.: documentary chronicle] / Sost.: Äbdıǵalıuly B. Almaty: «Arys», 2021. 872 b. (In Kaz.)
- Äbdıǵalıev, – Äbdıǵalıev B. Jeltoqsan-86 [December-86] / Qürast. B. Äbdıǵalıev pen B. Körpebaıuly. Almaty. 2006. 264 b. (In Kaz.)
- Beisqulov, 1994 – Beisqulov T. Jeltoqsan yzǵary [December buzz] / 1986 jylǵy oqıǵa qaharmandaryna eskertkiş. Almaty: Merei, Qazaqstan. 1994. 224 b. (In Kaz.)
- Daniar, 1986 – Daniar T. Jizni, prervannye «Metelü» [Lives interrupted by the «Blizzard»]. Alma-Ata. 1986. Dekäbr. Kniga-hronika. – S. 27. (In Russ.)
- Donäld, 2002 – Donäld R. (Ritchie, Donald A. Doing oral history / Donald A. Ritchie. — Third edition. 2002. 337 p.) https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780199329342_A23606600/preview/9780199329342_A23606600.pdf (In Eng.)
- Jumadilova, 2013 – Jumadilova Ş. Naizaǵai namys: maqalalar [Lightning honor: articles] / Qürast. Ş. Jumadilova. Almaty: Toǵanai T. 2013. 216 b. (In Kaz.)
- Informant: Abai oblysy, Jarma audany, Jańǵyztöbe auylynyń türǵyny H.N. Skakovtyń esteligi. [Informant: memory of H. N. Skakov, a resident of Zhangiztobe village, Zharminsky district, Abay region] (In Kaz.)
- Informant: Abai oblysy, Kökpekti audany, Tassai auylynyń türǵyny S.A. Türlybekovtyń esteligi [Informant: memory of S. A. Turlybekov, a resident of the village of Tassay, Kokpektinsky district, Abay region]. (In Kaz.)
- Informant: Ürjar audany, Ürjar auylynyń tumasy B.M. Qojaǵulovanyń esteligi [Informant: memory of B. M. Qozhagulova, a native of Urdzhar village, Urdzhar district.]. (In Kaz.)
- Informant: Jeltoqsan köterilisine qatysuşı Jetisulyq B. Baijumaevanyń esteligi [Informant: memory of the participant of the December uprising B. Baizhumaeva from Semirechye]. (In Kaz.)
- Informant: Jeltoqsan köterilisine qatysuşı, Semeilik J. Aitjanovanyń esteligi [Informant: memory of the participant of the December uprising, Semipalatinsk resident zh. Aitzhanova]. (In Kaz.)
- Informant: Jeltoqsan köterilisine qatysuşı, Semeilik J. Aitjanovanyń otbasy arhivı [Informant: family archive of zh.Aitzhanova from Semey, participant of the December uprising]. (In Kaz.)
- Informant: Jeltoqsan köterilisine qatysuşı Aiagözdik M. Bekqazinanyń esteligi [Informant: memory of the participant of the December uprising Ayagozdik M. Bekkazina]. (In Kaz.)
- Kazakbalasi, 1988 – Kazakbalasi S. 17-18 aralik 1986 Kazakhstan olaylari Hazirlayan C. Kazakbalasi [December 17-18, 1986 Kazakhstan Events Prepared by C. Kazakbalasi]. 1988. 74 b. (In Turk.)
- KPSS OK Plenumynyń 1986j. 16 jeltoqsandaǵy aqparattyq habarlamasy: D. Qonaev zeinetke bosatylyp, G. Kolbin bırıńsı hatşy bolyp sailandy [Information message of the plenum of the Central Committee of the CPSU dated December 16, 1986: D. Kunaev was released from retirement, and G. Kolbin was elected First Secretary.]. <https://www.uralweek.kz/kz/2025/12/16/36-zhyl-bojy-zhasyryl-an-shyndy-zhelto-san-k-terilisi-turaly-siz-bilmejtin-10-derek/> (qaralǵan künü 28 tamyz 2026). (In Kaz.)
- Qarasaev, 2006 – Qarasaev Ğ. Almatydaǵy 1986 jylǵy Jeltoqsan oqıǵasy jáne Şyǵys Qazaqstan (qozǵalystyń 20 jyldyǵyna) [December 1986 events in Almaty and East Kazakhstan (to the 20th anniversary of the movement)]. Öskemen, 2006. 126 b. (In Kaz.)
- Qoigeldiev, 2024a – Qoigeldiev M. Tarihtyń küşi – derekte [The power of history – in the data] // Egemen Qazaqstan, 2024. 15 aqpan, 2024. Egemen Qazaqstan. 15 aqpan 2024 j. URL: <https://egemen.kz/news/article358279-mambet-qoygeldi-akademik-tarikhtynh-kushi-derekte>. (qaralǵan kün: 10.07.2026). (In Kaz.)
- Qoigeldiev, 2001b – Qoigeldiev M.Q. Jeltoqsan qozǵalysy: tarihtaǵy orny men sabaqtary jóninde (1986 j.

- Jeltoqsan oqıǵasynyń 15 jyldyǵyna) [The December movement: about its place and lessons in history (to the 15th anniversary of the December events of 1986)] // QazǵUU Habarshysy. Tarih seriesy. 2001, №4 (23), – 3-10 bb. (In Kaz.)
- Qúttıbek, 2012 – Qúttıbek A. Táuelsızdık jeltoqsannan bastalady [Independence begins in December]. Almaty: Qazyǵúrt, 2012. 304 b. (In Kaz.)
- MIR ŞAIYR O, danyşpan dúnie! Mir Şaiyr [Oh, the world of genius! Mir Resin]. Almaty: Ólke. 2006. Mir Şaiyr - Iñirbaev Myrzaǵalıdın laqap aty. 1-kitap. 351 b. (In Kaz.)
- Miheeva, 2008 – Miheeva L.V. K voprosu ispolzovania arhivnyh dokumentov po istorii dekabrskih sobyti 1986 [On the issue of using archival documents on the history of the December 1986 events] // Keñes saiasatyna qarsylyq: Alaş qozǵalysynan Jeltoqsan kóterılısine deın: Resp. ǵylymi-teorialyq konf. mater. (Astana, QR Últtyq akademialyq kitaphanasy. Astana, 2008. 193 b. (In Russ.)
- Júmadılova, 2013 – Júmadılova Ş. Naizaǵai namys: maqalalar [Lightning honor: articles] / Qúrast. Ş. Júmadılova. Almaty: Toǵanai T. 2013. 216 b. (In Kaz.)
- Ongarbaev, 1999 – Ongarbaev S. Gody repressi nas mnogomu nauchili [The years of repression have taught us a lot.] // Kazahstanskaia pravda, 1999. 6 dekabrä (№290-291). (In Russ.)
- Säbitova, 1998 – Säbitova J. Jan jarasy jazylar-au [The soul mate is healed]. Almaty: Qazaqstan. 1998. 128 b. (In Kaz.)
- Spanova, 2000 – Spanova R. Bız bıletın jeltoqsan: Estelik ese [December as we know it: a memoir essay]. Almaty: «Jalyn baspasy». 2000. 208 b. (In Kaz.)
- Taijıǵıt, 2020 – Taijıǵıt B. Institutty on birjyldan soń bıtırıptı [He graduated from the Institute in ten years]. DIDAR gazeti, 2020, №149-150, 16 jeltoqsan. (In Kaz.)
- Tölepbergen, 2010 – Tölepbergen B. Jeltoqsan qarlyǵaştary [December swallows]. Almaty: KİE lingvoeltanu innovasialyq ortalyǵy, 2010. 248 b. (In Kaz.)
- Toqaeu, 2021 – Toqaeu Q.K. Táuelsızdık bärinen qymbat [Independence is more precious than anything]. Egemen Qazaqstan. 5 qańtar, 2021. №2. https://egemen.kz/news/article_260146-tauelsizdik-barinen-qymbat (qaralǵan kún: 15 tamyz 2026). (In Kaz.)
- Tompson, 2003 – Tompson P. Golos prošlogo: ustnaia istoria [The Voice of the Past: an oral history] / P. Tompson; red. E. İ. Soldatkina. Moskva.: «Ves mir». 2003. 368 s.
- Hasanaev, 2001 – Hasanaev M. Jeltoksan. Tainaia hronika peremen [Egg yolk. The Secret Chronicle of Change] // Naş mir. 2001. №11. (In Russ.)
- Şahanov, 2011 – Şahanov Ma. Jeltoqsan epopeiasy [December Epic]. Almaty, 2011. 896 b. (In Kaz.)
- Şahanov, 2011 – Şahanov Mb. Qonaevpen syrlasu: «Jeltoqsan epopeiasy» atty derekti kıtaptan alynǵan bölım [In 1995-1996, the film was released in 1996.]. Almaty: «Jalyn». 2011. 160 b. (In Kaz.)
- Şeruşilerdın qolyndaǵy plakattardın fotolary («Är halyqqa óziniń bassysy», «Jasasyn Qazaqstan!»). [In the hands of sherushilerdin were posters with photographs («ör zhangy özin bassy», «Long live Kazakhstan!»).] İu. Bekkerdın fotosureti. <https://qalam.global/kk/jeltoqsan> (qaralǵan kúni 28 şilde 2026). (In Kaz.)
- Iakovlev, 1991 – Iakovlev A. Reabilitasiya. Politicheskije prosesy 30-50-h godov [Rehabilitation. Political processes of the 30-50s.]. Moskva: Politizdat. 1991. 461 s. (In Russ.)
- 1986 jylǵy 17 jeltoqsandaǵy «Kazahstanskaia pravda» gazetiniń nómırı [Issue of the newspaper «Kazakstanskaya Pravda» dated December 17, 1986. Photo by Y. Becker]. İu. Bekkerdın fotosureti. <https://kazpravda.kz/n/dekabr-1986-go-v-pamyati-teh-kto-ego-videl/> (qaralǵan kúni 30 tamyz 2026). (In Kaz.)

Әдебиеттер

- Аймахан, 2012 – *Аймахан Қ.* Тәуелсіздік желтоқсаннан басталады. Алматы. Қазығұрт. 2012. 304 б.
- Азаттық аңсағандар. Деректі шығармалар жинағы. Алматы: Жалын. 2006. 255 б.
- Әбжанов, 2022 – *Әбжанов Х.М.* Қазақстандағы қуғын-сүргіннің жалпы сипаты мен ерекшеліктері // «ХХ ғ. бірінші жартысындағы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі саяси қуғын-сүргін: жаңа қазақстандық қоғам көзқарасымен зерделеу мен зерттеу» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конф. еңбектер жинағы. Шымкент: Әлем. 2022. 312 б.
- Әбдіғалиұлы, 2021.– *Әбдіғалиұлы Б.* Желтоқсан. Декабрь. 1986.: документальная хроника/ Сост.: Әбдіғалиұлы Б. Алматы: «Арыс», 872 б.
- Әбдіғалиев, 2006. – *Әбдіғалиев Б.* Желтоқсан-86 / Құраст. Б.Әбдіғалиев пен Б.Көрпембайұлы. Алматы. 264 б.
- Бейісқұлов, 1994 – *Бейісқұлов Т.* Желтоқсан ызғары / 1986 жылғы оқиға қаһармандарына ескерткіш. Алматы: Мерей, Қазақстан. 1994. 224 б.
- Данияр, 1986 – *Данияр Т.* Жизни, прерванные «Метелью». Алма-Ата. 1986. Декабрь. Книга-хроника. – С. 27.
- Дональд, 2002 – *Дональд Р.* (Ritchie, Donald A. Doing oral history / Donald A. Ritchie. — Third edition. 2002. 337 p.) https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780199329342_A23606600/preview-9780199329342_A23606600.pdf
- Жұмаділова, 2013 – *Жұмаділова Ш.* Найзағай намыс: мақалалар / Құраст. Ш. Жұмаділова. Алматы: Тоғанай Т. 2013. 216 б.
- Информант: Абай облысы, Жарма ауданы, Жаңғызтөбе ауылының тұрғыны Х. Н. Скаковтың естелігі.
- Информант: Абай облысы, Көкпекті ауданы, Тассай ауылының тұрғыны С.А. Тұрлыбековтың естелігі.
- Информант: Абай облысы, Үржар ауданы, Үржар ауылының тумасы Б.М. Қожағұлованың естелігі.

Информант: Желтоқсан көтерілісіне қатысушы Жетісулық Б.Байжумаеваның естелігі.

Информант: Желтоқсан көтерілісіне қатысушы, Семейлік Ж.Айтжанованың естелігі.

Информант: Желтоқсан көтерілісіне қатысушы, Семейлік Ж.Айтжанованың отбасы архиві.

Информант: Желтоқсан көтерілісіне қатысушы Аягөздік М.Бекқазинаның естелігі

Kazakbalasi, 1988 – *Kazakbalasi* C. 17-18 aralik 1986 Kazakhstan olaylari Hazirlayan C. Kazakbalasi. 1988. 74 б.

КПСС ОК Пленумының 1986ж. 16 желтоқсандағы ақпараттық хабарламасы: Д.Қонаев зейнетке босатылып, Г.Колбин бірінші хатшы болып сайланды. <https://www.uralweek.kz/kz/2025/12/16/36-zhyl-bojy-zhasyryl-an-shyndy-zhelto-san-k-terilisi-turaly-siz-bilmejitin-10-derek/> (қаралған күні 28 тамыз 2026).

Қарасаев, 2006 – *Қарасаев Ф.* Алматыдағы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы және Шығыс Қазақстан (қозғалыстың 20 жылдығына). Өскемен, 2006. 126 б.

Қойгелдиев, 2024а – *Қойгелдиев М.* Тарихтың күші – деректе // Егемен Қазақстан, 2024. 15 ақпан, 2024. Егемен Қазақстан. 15 ақпан 2024 ж. URL: <https://egemen.kz/news/article358279-mambet-qoygeldi-akademik-tarikhtynh-kushi-derekte>. (қаралған күні: 10.07.2026)

Қойгелдиев, 2001б – *Қойгелдиев М.Қ.* Желтоқсан қозғалысы: тарихтағы орны мен сабақтары жөнінде (1986 ж. Желтоқсан оқиғасының 15 жылдығына) // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. 2001, №4 (23), – 3-10 бб.

Құттыбек, 2012 – *Құттыбек А.* Тәуелсіздік желтоқсаннан басталады. Алматы: Қазығұрт, 2012. 304 б.

МІР ШАЙЫР О, данышпан дүние! Мір Шайыр. Алматы: Өлке. 2006. Мір Шайыр - Інірбаев Мырзағалидің лақап аты. 1-кітап. 351 б.

Михеева, 2008 – *Михеева Л.В.* К вопросу использования архивных документов по истории декабрьских событий 1986 // Кеңес саясатына қарсылық: Алаш қозғалысынан Желтоқсан көтерілісіне дейін: Респ. ғылыми-теориялық конф. матер. (Астана, ҚР Ұлттық академиялық кітапханасы. Астана, 2008. 193 б.

Онгарбаев, 1999 – *Онгарбаев С.* Годы репрессий нас многому научили // Казахстанская правда, 1999. 6 декабря (№290-291).

Сәбитова, 1998 – *Сәбитова Ж.* Жан жарасы жазылар-ау. Алматы: Қазақстан. 1998. 128 б.

Спанова, 2000 – *Спанова Р.* Біз білетін желтоқсан: Естелік эссе. Алматы: «Жалын баспасы». 2000. 208 б.

Тайжігіт, 2020 – *Тайжігіт Б.* Институтты он біржылдан соң бітіріпті. DIDAR газеті, 2020, №149-150, 16 желтоқсан.

Төлепберген, 2010 – *Төлепберген Б.* Желтоқсан қарлығаштары. Алматы: КИЕ лингвоелтану инновациялық орталығы, 2010. 248 б.

Тоқаев, 2021 – *Тоқаев Қ.К.* Тәуелсіздік бәрінен қымбат. Егемен Қазақстан. 5 қаңтар, 2021. №2. <https://egemen.kz/news/article260146-tauelsizdik-barinen-qymbat> (қаралған күні: 15 тамыз 2026).

Томпсон, 2003 – *Томпсон П.* Голос прошлого: устная история / П. Томпсон; ред. Е. И. Солдаткина. Москва.: «Весь мир». 2003. 368 с.

Хасанаев, 2001 – *Хасанаев М.* Желтоқсан. Тайная хроника перемен // Наш мир. 2001. №11.

Шаханов, 2011 – *Шаханов Ма.* Желтоқсан эпопеясы. Алматы, 2011. 896 б.

Шаханов, 2011 – *Шаханов Мб.* Қонаевпен сырласу: «Желтоқсан эпопеясы» атты деректі кітаптан алынған бөлім. Алматы: «Жалын». 2011. 160 б.

Шерушілердің қолындағы плакаттардың фотолары («Әр халыққа өзінің басшысы», «Жасасын Қазақстан!»). Ю. Беккердің фотосуреті. <https://qalam.global/kk/jeltoqsan> (қаралған күні 28 шілде 2026).

1986 жылғы 17 желтоқсандағы «Казахстанская правда» газетінің нөмірі. Ю. Беккердің фотосуреті. <https://kazpravda.kz/n/dekabr-1986-go-v-pamyati-teh-kto-ego-videl/> (қаралған күні 30 тамыз 2026).

Яковлев, 1991 – *Яковлев А.* Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. Москва: Политиздат. 1991. 461 с.